

Момо Капор

Хроника
на изгубения
град

Сараевска трилогија:
Пазителят на адреса
Последният полет за Сараево
Хроника на изгубения град
Превод от сръбски език Хари Стоянов ©
Варна, 2001 г.

Оригинално заглавие:
Момо Капор, Хроника изгубљеног града,
Ниш, “Зограф”, 2000, Библиотека “Ризница”

Момо Капор

Хроника на изгубения град

⌘ “Софтис”,
Варна 2003

Стрелбата срещу сватбарите в неделя, 1 март 1992 год. пред старата православна църква в Сараево предизвести, след издигане на барикади, началото на гражданската война в Босна и Херцеговина, която, както и Втората световна война в Югославия, започна на 6 април, за да продължи почти цели четири години.

Със споразумението от американската военна база в Дейтън (Охайо) на Архангеловден (21 ноември) 1995 год., Сараево се падна на мюсюлманско-хърватската федерация в поделена Босна, след което от него през февруари и март се изселиха сто и петдесет хиляди сърби. В града останаха само онези сърби, които не можеха да заминат или нямаше къде да отидат.

– Помози Бог!

– Помози Бог... – отговори старият калугер. – Ти, брате, обиколи цял свят, а чак сега дойде в Хилендар! – каза укорително.

– Признавам, грешен съм, отче – казах, навеждайки се да му целувам ръка, което той учтиво избегна, като я спусна.

Показа ми къде да сложа прашния сак, а след това железния креват, на който ще спя в просторната гостна без никакво друго обзавеждане, освен маса и стол, а след това излезе и ме остави сам.

Слязох по наядените от червояд скърцащи стълби до съвсем пустия манастирски двор и седнах на каменната пейка. След (и сам не знам колко) време, чувствах, че съществувам и че не искам нищо. Горещият въздух, изпълнен с цвъркота на шурци, вреше, хванат в капана на манастирските зидове. Тук, значи, свършваше светът, цялото му пусто щестлавие и любопитство.

Мекият укор на стария монах ме накара да направя равносметка. Да, бил съм навсякъде. Избродих планетата не като събирач на забележителности и трепети, а по-скоро захвърлян насам-натам по нея не по своя воля. През последните четири години, докато продължаваше войната, пътувах твърде малко извън границите на родината, която месец след месец, ден след ден все повече се смаляваше, докато не стана толкова малка, че днес можеш да я обиколиш с кола от единия до другия край за един ден. Следейки нейното смаляване, сякаш и сам се смалявах. На прага на шейсетте съм; може би трябва да направя окончателен списък на всички краища, градове, острови, роднини, приятели и любови, които съм изгубил през последните години. Само

колко улици, за които си мечтая, улици, на които веднага биха ме убили, или, в най-добрия случай, арестували, щом ме видят! А в това число, според равносметката на живота ми, сред първите е улицата, на която съм се родил.

Ето най-накрая мястото, което вярвам, че никога не може да бъде изгубено! Докато се сгромолясваха и сменяха държавите, в които живеех, техните имена и владетели, тук, в Хилендар, е тлеело през това време и много векове преди това, едва видимо, слабичко пламъче на кандило, което не са успели да загасят нито всички кръстоносни бури, нито всички азиатски ветрове.

– Мъртъв съм и преди смъртта – писал свети Сава през дванайсети век, гледайки същия този двор – и преди съда се осъждам сам, преди безконечните мъки се измъчвам сам – от отчаяние...

Тук съм, значи съществувам.

За последен път видях Сараево в един снежен сумрак след големия *ексод* на сърбите от този град. Пътят към свободните планини, накъдето се бях запътил, беше призрачно пуст. След един завой, на място, наречено Осмиците, надолу по които се пързалах като дете, и тъмната стена на боровата гора, Сараево се откри ненадейно пред очите ми като сиво ветрило. Лежеше тук, в краката ми като сребърен поднос, покрит с тънък воал от отровна мъгла, който някой беше метнал и захвърлил сред снежните планини. За едно единствено мигновение видях на него сервиран целия си живот; лабиринтите от сгради, площади, улици и улички, джамиите и църквите и заскрежените тополи – както се говори, че в момента преди смъртта му, през съзнанието на човек за миг прелитат всички преживени дни. Приспано,

изпълнено с тишина, Сараево дишаше като море от сиви квадратчета върху метафизичния килим на детството и младостта.

Моят придружител без думи ми подаде пистолет, а самият той вкара патрон в цевта на автомата си и отвори страничния прозорец на джипа, готов за стрелба, понеже минавахме през вражеска територия. Тихо ми нареди да стрелям без колебание по всеки, който се опита да ни спре. От лявата си страна, хипнотизиран, се бях втренчил в Сараево, знаейки, че го виждам за последен път, докато от дясната страна на пътя през гората се промъкваха опасните тъмни сенки на онези, на които беше присъдено това парче земя. Гледахме се така след четвърт век, от страшно близко разстояние, очи в очи – моят роден град, който многократно по различен начин се опитваше да ме убие и забави по пътя към свободата, и аз – неговият син, с пръст на студения спусък на оръжието. Миришеше на скорошен сняг и смърт.

През този следобед се озовах на самата периферия на отдалеченото сараевско предградие, откъдето започва само пейзаж и нищо повече. Този крайградски квартал беше присъден на сърбите след сключването на мира като утеха, а до него се стигаше през склоновете на планината по току-що прокаран заобиколен път, който минава през просеки и дефилета, през пустош и чукари. От този почти несъществуващ, но безопасен път, далеч от линията на разграничаване, нито от едно място не може да се види Сараево, а аз толкова пъти желях да го видя още веднъж. Приех поканата на войводата А. да минем с джипа му по онова другото старо асфалтно шосе, което някаква анонимна дипломатическа ръка със замаха на своята писалка някъде далече, в щата Охайо, беше пресякла на две места и присъдила на другата страна. По това шосе минават само танкове и бронетранс-

портъори с чужди войници, коли с журналисти и охранявани конвои от камиони; на останалите, които се осмеляват да минат оттук, никой не гарантира безопасността.

“Минаваме през турците!” – каза кратко Войводата и вкара патрон в цевта на своя *хеклер*. Възнисък, набит, широкоплещест и с черна като нощ брада, която падаше върху гърдите му – той каза това, като че ли в него проговори пробуденият митичен хайдутин от времето на воюване с турците. Въпреки че войната беше завършила, той още не сваляше избелялата маскировъчна униформа. За главата му е определена награда – истинско богатство в германски марки; поставяха му засади и американските морски пехотинци, и муджахедините от Иран, но той продължаваше като омагьосан да обикаля по пътищата, предизвиквайки съдбата, с черния си направен на решето *нисан* с пукнати стъкла, чиято външност сякаш парализира онези, които го преследват, защото знаят, че Войводата няма да си отиде от този свят сам, без да го придружат десетина от тях, най-малко. В погледа му витаеше смъртта, докато той караше с дясната ръка, а с лявата държеше автомат със свален предпазител.

Забравям за засадите и гледам като хипнотизиран забранения град, който навъсено се обвива в мъгла като с някаква раздрана черга.

Сега вече знам: пратил ми е своите злокобни заклинания и не ми позволява спокойно да живея живота си.

В този мразовит сумрак решавам да се освободя от него веднъж завинаги. Заричам се, че ако изобщо изляза жив от всичко това, ще отида в Света гора, че ще постя и ще се моля за спасение на душата си. Там злите духове нямат достъп вече цели осем века. Ако нещо може да ме освободи от болезненото омагьосване, това ще бъде Хилендар.

Докато чаках кораба за Света гора в малкото пристанище Урануполис (небесния град) срещнах една сравнително малка група сарайлии, които летуваха тук.

Като отчаяни корабкрушенци, които конвулсивно се държат за откъртената врата на корабния салон, носеща се по повърхността, седим на масата под перголата на пристанищната кръчма “При Костас”, спомняйки си за Сараево, което за нас е изгубено завинаги. Лятото случайно ни е събрало в таверната, в която нашите тъжни, загрижени лица толкова се различават от щастливите лица на посетителите от всички краища на Европа. Юли тук е непоносим от задухата, а в Сараево трябваше да си обличаме пуловери, когато вечер седяхме на терасата на хотел “Европа” – правим заключение, като пием по още едно узо.

Сред нас е и един човек, видял широкия свят, търговец по професия, който се чуди на нашето самосъжаление и наивност. Добър познавач на международната обстановка, той ни обяснява, че загубата на Сараево е била неизбежна. Говори за сложността в отношенията между великите сили и за нарушеното равновесие след разпадането на Съветския съюз и падането на Берлинската стена, за подялбата на Европа и за надмощието на Германия, на която лидерството на Стария континент се отстъпва от Америка – самата шантажирана от арабския свят, на който дължи пари и от чийто нефт зависи. Според него, оказва се, че загубата на един град е абсолютно без значение. Прословутият нов световен ред, планиран от компютри и безмилостно провеждан в живота, просто не обръща внимание на такива дреболии, каквито са нечий роден град, традиция, произход или принадлежност към някой народ. Светът се обръща към бъде-

щето – казва – и загърбва миналото. Който не разбере това навреме, просто ще бъде прегазен; буквално или образно казано, все едно!

Действително, от тази планетарна гледна точка, нашата обсебеност от Сараево и от нас самите изглежда без значение.

Отстъпвайки година след година като разбита армия – казвам, – се уморих от загуби... Питам се къде ще се спра и ще се установя ли някъде? Ето, сега съм тук, на брега на Егейско море, а не на някой адриатически плаж, на който с години съм се къпал.

Ако постоянно мислите за това, че ви е окупиран някой бряг или град, обяснява нашият събеседник, то тогава се съгласявате на много по-страшно нещо – че някой ви е окупирали и главата, отвътре! Били ли сте някога в Нова Зеландия или Ибиса? Прекарвали ли сте година в Карибите? Нима не ви интересува да бъдете известно време в Тибет?

Признавам, не съм бил на тези места.

Виждате ли, казва той, пред вас се открива един цял свят, безкраен, интересен, вълнуващ, а на вас са ви пленили любопитството, вмъкнали са се в мозъка ви. Не бъдете тежен заложник. Продължете напред! Не се връщайте никога към старите любови! Не им разрешавайте да ви ограбят.

Размишлявам за това. Но загубата на Сараево е не само загуба на роден град – тя е много повече от това. Тя е, преди всичко, загуба на младостта, прощаване с красотата, от която ни изключват и собствените ни години; по височината на къщите в този град и широчината на улиците, които се стесняваха и смаляваха, докато растяхме, измервахме собственото си зрение. Вече никой няма да ни помни от времето, когато бяхме млади, а вярвахме, че тази тайна до края ще пазят дървените и каменните мостове, някои стари порти

и Копелмановият часовник на ъгъла на Главната улица, под който си уговоряхме срещите, без да споменаваме някога неговото име, само: “Под часовника в седем!” Всъщност, долавяхме и се вслушвахме в грохота на новия ред и историята, която се раждаше точно пред очите ни, но наивно се надявахме, че някак си ще се измъкнем с дребните си животи, че ще ни отмине, ангажирана с по-важни хора и неща, обаче ето я, сега е тук, пред нас, и ни отне дори правото на минало, правото да седим в някоя сараевска кръчма с маси, застлани с покривки на червено-бели карета, и да си спомняме на червено вино за добрите стари времена.

Някакви съвсем непознати за нас, чужди хора, някъде далеч, бяха решили да направят нов свят по своя мярка; може би по-удобен, по-полезен и по-разумен, все едно, но различен от този, от който сме произлезли, и това вече не е никакъв политически трилър – този нов ред на нещата е тук и като всемогъщ булдозер руши, събаря и заравнява всичко, на което сме държали.

И във всичко това, което е най-важно, сякаш няма нищо лично, сякаш никакви всемогъщи старци-магьосници, докато ни унищожават, непрекъснато повтарят: “Nothing personal! Нищо лично!”

Накрая, изгубихме дори и правото на разговор с мъртвите, а живите се пръснаха по света.

От време на време срещам пръснатите деца на този изгубен град... Външно, те не се различават от останалите минавачи, но посветените в тайната лесно ще ги разпознаят по известната несигурност, която показват при среща и неволно се опитват да я прикрият с прекалена сърдечност, симулация на добро настроение или упорито запазване на особения начин на говор от сараевския жаргон, който служи като своеобразна парола. Ако повдигнем тази маска на

непринуденост, откриваме белега на страданието. Те се кълнат, че никога, докато са живи, няма да стъпят в Сараево, но именно в тези патетични изявления се крие дълбоката рана, която им е нанесъл техният град. Същевременно, струва им се, че го наказват с това, че се отричат от него завинаги, а в това емоционално обвързване пък се крият доказателствата за голямата любов. Някои отиват в Сараево за ден-два, сега, след като е настъпил някакъв мир. Това са обикновени хора, които не упрекваха тамошните власти и които няма да бъдат преследвани от никого заради участие в отминалата война. Отиват да си навестят останалия там имот, който е трябвало да напуснат, да се опитат да продадат за дребни пари апартаменти, къщи или земя, но в своите домове заварват неправомерно настанили се пришълци. Някои от тези нови квартиранти са груби и неприятни, а други ги приемат любезно, но казват, че новите власти са им дали този апартамент, защото са изгубили своите собствени домове на някое друго място, което е присъдено на сърбите. Хората така седят малко сред своята бивша покъщнина (много от нея е разграбена през военните години), гледат през прозорците добре познатия им изглед, а след това замислят, разкайвайки се за това, че изобщо са дошли в този град, в който по улиците вече не срещат нито едно познато лице, и това е окончателната, безвъзвратна раздяла. Онези другите, които не могат да посетят Сараево, ги наобикалят след това и питат за всяка крачка от това невероятно посещение. С болка разпитват за всяко лице, кът и всяко място, които някога са значили нещо за тях.

“Това вече не е същият град! – говорят онези, които са се върнали. – И вече никога няма да бъде същият!” По улиците се мъкнат някакви полудиви хора – бежанци от затънтени села и паланки, които са се настанили в изоставени-

те апартаменти и къщи. Клечат до стените, возят кози в трамваите, а боклука хвърлят през прозорците на високите блокове. Не са виновни за това, горките; за пръв път живеят в град и ще им трябва много време, за да свикнат с него. И те са загубили някои свои скъпи места, пасища и сливови горички, дървените къщи, в които са се родили. Всеобщото нещастие е разбъркало всичко като тесте карти. Дори и реката вече не е същата. Някога обуздана, прибрана и дресирана да тече където трябва, тя най-накрая пак показва истинската си природа: от тънките зелени фиданки, които в началото никой не е забелязвал, че никнат между квадратните каменни плочи, на места са израсли истински хрусталаци. Пука се твърдата каменна австроунгарска облицовка под това влажнозелено босненско нашествие от върбалаци, които вече никнат и растат в средата на речното корито. Скоро тук вместо река ще тече истинска гора!

Разпознавам своите братя по произход и сред белградските пазари; това е онзи неунищожим вид продавачи, прекупвачи, посредници и търговци на какво ли не, който се суети, провиква се и убеждава всеки, до когото се докопа, да купи или продаде нещо, отличавайки се от останалия народ по пазарите с изключителна подвижност, дух и очи, които шарят на всички страни, търсейки плячка или усещайки опасност. Сред тях са и “кибритчиите” – виртуозни улични крупиета с три празни кибритени кутии, под които се намира дребно топче от хартия – който познае къде е, чака го голяма печалба! Наивните граждани на столицата, които далеч не могат да се сравняват с тях по хитрост, се връзват и губят пари, след като най-напред до някое време печелят. Пъргавите пръсти играят в кръг по тротоара, боячейки се за едното оцеляване в чужбина.

Има и богати сред тези изгнаници. Това са прочутите сараевски *шанери* – страх и трепет за търговска Европа, известни с това, че никога не са се занимавали със своя занаят в Сараево, където само си почиваха след рискованите походи и харчеха заграбените пари. Те карат луксозни коли и носят скъпи часовници и дебели златни верижки около врата, облекло от най-известните световни модни къщи, но като че ли нещо не им достига в постигнатия успех. Бизнесът, значи, продължава да процъфтява, а те няма вече на кого да покажат плодовете на своята слава, защото са загубили гнездото, от което са тръгнали да завладяват Европа и в което са се връщали да си починат от опасностите на рискования живот.

Едва когато корабът “Неарода” се отдели от пристана и започна да пори с носа си гребените на разпенените вълни, забелязах, че на него няма нито една жена. В пристанището имаше много от тях. Старици в черно, с бохчи и дамджани с вино и зехтин, се разминаваха със затлъстели севернячки с предизвикателно разголени гърди, и със загорели на слънце нимфетки с гъвкави голи ръце.

Не видях никого и на пустата пясъчна ивица под възвишенията и стръмните скали, когато навлязохме във водите на православието, които започват на две мили от пристанищното градче, непосредствено зад каменната стена, която отделя светското от святото.

Често в живота съм бил на чисто мъжки места – в казармата, на фронта, но там винаги се намира и по някоя случайно попаднала там жена – лавкаджийка, овчарка, куриерка от щаба или медицинска сестра; никога досега не бях пътувал с кораб и да не се развее нечия рокля или да не

отекне женски смях. Това беше някакъв мълчалив мъжки кораб, пълен с калугери, аргати и поклонници. Монасите носеха различни раса и калимявки – от сиви, с цвят на гълъбова перушина, през тъмносини до напълно черни. Някои приличаха на библейски пастири с тези прашни и износени одежди. В ръцете си някои държаха дълги чворести тояги, с които да се пазят от кучета и змии, а други носеха тъмни очила *рей-бен* и на гърдите си кръстове, украсени със скъпоценни камъни. Различаваха се езиците и багажът им. Тук се смесва гръцки с руски, арменски с български и румънски. Едни до други до краката им лежах кози торби, дисаги и куфари *самсонйт*... А навсякъде по палубата владее тишина; само по някоя полугласно изречена фраза, сякаш бяхме навлезли във омагьосани води, където всяка погрешна дума може да прогони светостта. Дори и туристите бяха тихи, и сами се чувстваха почти неудобно заради прекалено шумното свистене на техните камери.

Плавахме към свят без жени. Последната, чийто крак беше стъпил в Света гора, в Хилендар, през 1347 година, била Елена, жената на цар Душан Силни, а и заради това, че (скривайки се от чумата) довел и нея в това мъжко светилище, този владетел на Сърбите и Гърците, казват, изобщо не бил провъзгласен за светец.

Мълчахме, отивайки на гости на вечността.

Света гора се намира на полуостров Атон, зад каменния пръстен на последния от трите пръста на осакатената ръка на някакъв античен гигант, който се опитал да докосне слънцето и потопил опърлената си ръка в Егейско море, за да я охлади. Уплашени от края на света, който бил предричан в Европа през хилядната година, в този суров и пуст край първи се заселили анахоретите – пустинници и отшелници, за да могат да се молят на спокойствие и така

още повече се доближили до Бога и се спасили. Обявеният край на света не дошъл през тази последна година от първото хилядолетие, но идва всеки ден за онези, които умират и завинаги го напускат. Какво друго е края на света, ако не неговото пропадане в безкрайното небитие, тъмнина и мъртва тишина? И днес, през 1996 година, преди края на второто хилядолетие, отново се разпространяват слухове за края на цивилизацията, който щял да дойде през 2000 година. Не е ли отново време за молитви в Света гора?

В старите писмени паметници е останало отбелязано, че през 845 година, през време на царуването на византийската императрица Теодора, тук живеели около двадесет хиляди калугери в петдесет и шест манастира и че се занимавали с иконопис. Днес те са около хиляда и петстотин, а само двадесет манастира не са изоставени, сред които е четвъртият по големина – Хилендар, в който се молят седемнайсет монаха.

Дванайсети член на “Типикона на свети Сава” гласи, че манастирът е “свободен от всички тук владици и не е под ничие управление – нито царско, нито църковно...”

Плавахме съвсем близо до брега, под развалините на древни сгради и изоставени *орсани* – хранилища за лодки – а с тези лодки някога монасите излизали на риболов. Никъде на хоризонта нито човек, нито животно, нито птица.

Най-накрая корабът акостира край пясъчната ивица пред рушащото се здание на българския манастир Зограф, пред който трима босоноги и разгърдени гръцки полицаи пиеха бира от метални кутийки и се обаждаха на някого по мобилен телефон.

Този манастир, който през девети век, по време на царуването на Лъв Мъдри, издигнали на самия бряг трима братя калугери (Мойсей, Арон и Йоан), гледаше към морето злокобно, като череп на мъртвец, със своите зеещи отвори на прозорци. На напукания каменен покрив растеше стъбло на смокиня. Корабът отплава по-бързо, отколкото беше акостирали, сякаш се плашеше от това омагьосано място, където през тринайсети век двама и шест калугера умрели с мъченическа смърт от ръката на византийския император Михаил. Кулата, която единствена видяла това, е обвита с вкаменено мълчание.

На своя гърлен птичи език полицаите със съжаление ми обясниха, че до имението Йоаница, откъдето тръгва пътя за Хилендар, трябва да вървя пеш през диви плажове, и тръгнах без да роптая, знаейки, че като всеки поклонник, трябва да заслужи своя хаджилък. Трепах се с часове през камънаците, сизифовски мъкнейки сака си, който от пека ставаше все по-тежък, прегазвах плитчини (където това беше възможно) и минавах през крайбрежни скали, където на едно място ме нападна ято чайки. Върхлитаха върху непокритата ми глава, вдигайки неописуем шум със своите крясъци и плясък на криле. Явно бях застрашил спокойствието на гнездата им. В тази ненадейна птича атака имаше някакво тайно предупреждение, че съм прекалено грешен, за да стигна спокойно и без изпитания до едно свято място. А може би това бяха душите на онези двама и шест български калугери, които по невнимание бях обезпокоил, вървейки по път, по който рядко минава някой?

Неочаквано, когато отдавна вече се бях простил с мисълта, че ще стъпя с маратонките си на нещо равно, освен безкрая от обли камъни, който напомняше на абстрактни скулптури, иззад един нос изникна хилендарското имение

– голяма, добре поддържана сграда, с тераса на първия етаж, с мъничко параклисче на върха на стръмните стълби и забравен *орсан*, в който лежеше скутер с мощен двигател *yamaha*. Грижливо отгледаната по перголите лоза, кошерите и цветята в саксии, издаваха сред тази каменна пустош ръката на истински стопанин. Над чешмата имаше плоча с надпис на кирилица: ВОДАТА Е САМО ЗА ПИЕНЕ НЕ Я РАЗЛИВАЙТЕ ИМАМЕ Я МНОГО МАЛКО НЕ НИ БЕЗПОКОЙТЕ ДОКАТО СИ ПОЧИВАМЕ МЕЖДУ ЕДИН И ЧЕТИРИ.

Опитвах се да отворя някоя врата (дори и онази на параклиса), но всички бяха заключени. При мен дойдоха само две сиви котки да ми се погалят и това беше всичко. Личеше си, че котките са гледани и много добре възпитани. Тогава на терасата над себе си забелязах черноризец, който спокойно наблюдаваше морето, без изобщо да ми обръща внимание.

По-късно разбрах, че по произход е германец, който преди повече от двайсет години преминал към православие-то и получил монашеското име Пантелия. С германска упоритост издигнал от руините този изоставен метох. Отново ме обзе странно чувство, че от всички страни ме наблюдават невидими очи, изпробват ме дали съм достатъчно зрял, за да ми позволят да продължа своя път. Чакаха да видят какво ще предприема: ще викам ли, ще се моля ли да ми отворят, ще искам ли храна и подслон, каквото и да е. Но аз не направих нищо от това – поставих сака под главата си и легнах на дървената пейка пред заключената порта, която, изглежда, не ме приемаше. Не знам колко време мина (може дори да съм заспал); струваше ми се, че тук мога да остана с дни, когато невидимите очи разбраха, че не бързам за никъде и изпратиха един пикап марка *нисан*, който ме откара

сред облак прах до Хилендар по неравния, сякаш току-що прокаран път, през хълма, през гъстата гора от черен бор. Отец Пантелия не направи нито едно движение; остана вкаменен на терасата, загледан в морето.

Преди да стъпя в него, прочетох в една книга, че “Манастирът Хилендар отвън прилича на голямо издължено укрепление с неправилна форма, дълго около сто и четирийсет и широко около седемдесет метра. Опасват го зидове, високи и до трийсет метра и дебели между метър и метър и половина, а от източната и южната страна се издигат и две стари кули – *тургове*. Зидовете от вътрешната страна на манастира са скрити с многоетажни конаци.”

След това по стръмните и хлъзгави каменни стълби се качих на върха на кулата на свети Сава, докосвайки с пръсти зидовете, които е докосвал този монах и светия през дванайсети век. От височина около трийсет метра разглеждах двора на манастира с главната църква “Въведение Богородично” (която, гледайки я така от птичи поглед, спокойно може да се побере на ктиторската длан на крал Милутин), с каменен притвор и два гигантски кипариса, каквито дотогава не бях виждал.

През живота си съм се запознал с много чудеса по света; това здание не ме смая повече от църквата на свети Петър в Рим или Зимния дворец в Санкт Петербург – площадът на свети Марко във Венеция беше безсъмнено много по-голям и по-добре оформен от неправилния двор на Хилендар, чийто изтърган калдъръм беше покрит с пясък, но всички тези шедьоври на световното строителство лежах на основите на грандоманията, която искаше да смае поклонника и да го смали със своята големина до размерите

на червей, до незначителна прашинка. Дворът на Хилендар сякаш ни най-малко не разчиташе на собствената красота и византийска хармония – тук от векове се случваше нещо много по-важно; това беше голямо бойно поле, своеобразна арена, на която несъвършеният човек се бори срещу самия себе си, срещу света и дявола, който го е подложил на изкушения, опитвайки да достигне небето. Духът на тази така жестока и вълнуваща драма сякаш се рее и днес в юлската мараня, и затова изявленията, направени от американски космонавти, които забелязали, наблюдавайки от космоса, че някои от светите места излъчват през нощта непонятно сияние, не звучат ни най-малко невероятно.

Щом пристигнеха веднъж в Хилендар, много от монасите до края на живота си не напуснаха неговите стени. Показаха ми един слаб старец, който съсредоточено поливаше цветята пред килията си. Цели четирийсет години прекарал в пост и молитва, без да излезе нито веднъж извън стените. Монахът Арсение, казват, за последен път бил на портата на Хилендар преди много десетилетия, когато дошъл да го види баща му от Сърбия. Като видял сина си с дълга бяла брада, който изглеждал по-стар от самия него, баща му се строполил като покосен. Едва го свестили и вдигнали на крака, погледнал пак сина си и отново паднал в несвяст. Казват, че монахът Арсение тогава благо дал знак с ръка да го отнесат и спокойно се върнал в своята килия.

Може да не е случайно, че сред двора на Хилендар растат двата най-високи кипариса, които някога съм виждал през живота си. Тези два благородни ствола сякаш бяха израсли не от собствения си корен, а от вековните усилия на монасите от оскъдната необлагородена земя и земен прах да достигнат астрални духовни висини, до които могат да се докоснат само избраните и онези, които най-много са стра-

дали; така че през гъстите тъмнозелени клони тяхната вяра да се концентрира в една точка върху най-високата и най-тънка клонка на кипариса, която като обърнат гръмоотвод да излъчи вярата към небето.

В два часа след полунощ (по наше време) ме пробуди звънът на по-малката камбана, което означаваше, че е време за нощна служба божия. Бях легнал, без да се събличам, само бях събул маратонките, чиито връзки едва успях да завържа отново в пълната тъмнина на безлунната нощ. Малко по-късно се обади напомнящо и клепалото, или (както гърците го наричат) *симандро* – парче дъска, закачено с верига на клон, по което се удря с дървен чук; тези удари извикаха у мен чувство за вина, че закъснявам, и излетях от стаята и се намерих в напълно тъмния лабиринт от коридори. Безброй пъти съм си лягал в два часа през нощта, а често и много по-късно, в сивкавата зора, но не се сецам изобщо някога да съм се будил по това време, и то в пълен мрак, в който, струваше ми се, че дори и звездите бяха загасени. Тътрех се през неосветените коридори, опипвайки стените, осветявайки пътя си от време на време със запалката *zippo*, чийто пламък пареше на пръстите ми, слизах по дървени стълби, търсейки отворената врата единствено воден от струята свеж ароматен нощен въздух, който проникваше отнякъде. Може би това лутане в тъмнината беше още едно изпитание: открия ли пътя, това щеше да значи, че съм призван да намеря църквата, която най-сетне разпознах само по контурите ѝ в небето и клатушкащите се сенки на калугерите.

Главната църква “Въведение Богородично” беше слабо осветена от прациящи вощеници. Намирах се, значи, в са-

мото пулсиращо сърце на православието – сред неговата най-голяма светиня. Издигнали са я преди почти цели девет века сръбският владетел Стефан Неманя и неговият син Сава, който повикал баща си да се присъедини към него и да стане монах в Хилендар. Вероятно заради това, че се по-рутила, един век по-късно, през 1293 година, сръбският крал Милутин построява върху основите ѝ нова църква, в която вгражда като спомен за предшествениците, запазените най-хубави части от орнаментите, изсечени в камък. Стефан Неманя, с монашеско име Симеон, е погребан в саркофаг, от който нереално, против всякакви природни закони, расте стара лоза, която пълзи по външната стена на църквата и все още дава плод. Има поверие, че зърната на това грозде имат чудотворно свойство: ако от тях хапнат бездетни жени, ще имат деца. Освен кладенеца на свети Сава, и тази лоза, израсла от каменния гроб, е още едно хилендарско чудо.

Прочутият протомайстор от края на тринайсети век, гъркът Георги Мармара от Солун, построил църквата, посветена на въведението на Богородица в храма, върху основа с формата на кръст, с правилен купол, използвайки като материал тухли с цвят на печена охра, които се редуват с ивици сивкав камък. Това, което издава майсторството на този строител е, разбира се, постигането на огромна пространственост, обгърната от каменния воал на почти миниатюрния храм. Това вътрешно пространство все повече се разширява, колкото по-дълго човек се намира в него, достигайки размерите на безкрайността, умножено от огледалата на душата.

Съвсем неусетно и без оповестяване започна дългото нощно бдение с монотонния звук на два гласа, които четяха молитвите, а трети, кадифен баритон, скрит от колоните и

тъмнината, им отговаряше с *Алилуя*... Сякаш тези черни сенки, на които само очите блещукат, не се молят, а съзерцават. Не знаех колко продължава, как и къде ще завърши тази безкрайна молитва, изричана полугласно в прохладната акустична църква – времето напълно е спряно и сега под този купол бяха всички – и мъртвите, и живите, съединени във вечността. Докато Гърция, Балканите и цяла Европа пиеха, блудстваха или спяха, въртейки се в горещата нощ със сънища, пълни с похот, тези хора се молеха за спасение на душите им, за целия грешен свят, давайки отпор на Княза на тъмнината. Молитвите им се сливаха в спотаен роман, който течеше спокойно, като невидима река, и в който се разпознаваха само отделни изречени думи – повече като мелодия, отколкото като послание, прекъсвана само от отчетливите *Алилуя* и *Амин*.

Потънал в тази магия, създавана от смирените човешки гласове, през главата на онзи, който стои в сянката, минават всякакви мисли, а в един миг, след два-три часа стоене, вътрешността на църквата започва да се изпълва с лица и места от неговото минало, и тези гроздове и от живи, и от отдавна изчезнали хора, спускащи се през дванайсетте тесни прозореца на кубето, извират от каменната мозайка в празното място пред олтара, пълзят по колоните, заемат празните дървени столове покрай стените на църквата.

Не знам точно кога и в кой момент пред мен от облака тамян започна да се кристализира и изгражда, камък по камък, от само себе си, бедната малка църква в близост да сараевската Башчаршия, сякаш идва, от тъмнината на времето, на поклонение на тази, Богородичната, по която вече девет века се мерят всички православни храмове в моята страна, всички манастири и църкви, колкото и големи да са те.

*137. При реките Вавилонски - там седяхме
и плачехме, кога си спомняхме за Сион;
2: на върбите сред Вавилон,
окачихме нашите арфи.
3: Там нашите пленители
искаха от нас песни,
и нашите притеснители – веселие:
попейте ни песни сионски.
4: Как да пеем Господня песен
на чужда земя?
5: Ако те забравя, Иерусалиме, –
нека ме забрави десницата ми;
6. нека прилепне езикът ми о небцето ми, ако те не
помня, ако не поставя
Иерусалим начело на моето веселие.*

Старата ми леля, която ме гледаше през войната и една година след като войната завърши, беше много набожна жена и почти всяка неделна сутрин (когато това беше възможно) ме водеше на утринна служба в старата православна църква “Свети Архангели” на Башчаршия, в която се пазят мощите на света Текла, и където съм кръстен. Тези сутрешни посещения на църква и по време на войната, а и след това, винаги имаха в себе си нещо, до известна степен, заговорническо и полутайно. Когато стигнехме до портата пред църковния двор, леля се оглеждаше зад себе си, да не би някой да я следи, и ние двамата бързо се шумугвахме през тежката дървена порта с кована халка. В същия миг ни лъхваше мирис на тамян и нежно ни обгръщаше звука на гласовете, които пееха *алилуя* в отговор на ектенията на све-

щеника. Там заварвахме обикновено твърде малко хора, защото нашите сънародници и по време на войната, а, още повече, и след нея, се плашеха от атеистичната власт.

Този малък храм, потънал в земята, сякаш сам да се скрие от чуждите погледи, рушен, разграбван и пален много пъти в историята, е построен върху основите на църква от дванайсети век, а неин ктитор, според легендата, бил братът на Крали Марко, Андриаш. Стройни каменни колони от три страни поддържаха галерията, от която пееше хорът, когато имаше такъв, и където по някакъв древен обичай, се молеха старите богомолки. Стените ѝ бяха покрити с напукани и потъмнели от сажди икони, отдолу имаше излъскани каменни плочи, а отгоре – купол с нарисувано небе с цвят на византийско синьо, по което плаваха златни звезди над сивкавите облаци дим от тамян. Под този всеопрощаващ небесен свод усърдно се молеха облечени в черно и забрадени жени, като вързоп от неутешимо нещастие и тъга. Стоях с часове до леля си и се вирах в това небе, което много години по-късно ще срещна в платната на Шагал, само че по него ще летят прегърнати любовници, цигулари и равини, а не стариците и просящите, край които стоях, без да схващам нищо и без да разбирам нито една дума от молитвите, отправени към една красива жена – с очи, които ми напомняха очите на майка ми – а която държеше в скута си дете. Вярвах единствено в Ангела пазител от една предвоенна цветна литография, който се рееше над двама малчугани, минаващи по хлъзгав дънер над разпенена река. Вярвам, че този Ангел наистина ме е спасил. Приближавах се с останалите да получа нафора, да целуна големия сребърен кръст в ръцете на свещеника, да се прекръстя и да изляза от тази уханна пещера, в която прашяха вошениците – както ранните християни излизали от своите катакомби – на

двора, по който лазеха и просеха милостиня онези, които бяха още по-бедни от нас – сакати без два крака, които се придвижваха на ръце, омотани в парчета от раздрани чува-ли, слепи мъже и жени, слабоумни и просяци, такива с бастуни и на патерици, на малки дървени колички, сякаш току-що са избягали от гравюрите на Жак Кало. Сред тях обикновено се намираше един гърбав човек, чиято гърбица успявах понякога да докосна, изотзад, защото бях чул, че това носи късмет. Самата без пари, леля отваряше своята някога елегантна дамска чанта със сребърна закопчалка – тогава вече измачкано кълбо от безформена кожа с напукан лак – вадеше дребни монети и смирено ги раздаваше на просяците.

Лятно време, през първите следвоенни години, по време на църковни празници, всичко изглеждаше другояче. По застлания с калдъръм църковен двор, между старото църковно училище и храма, бяха поставяни дълги маси и пейки, на които без ред лежах за голямата гощавка парчета печено агнешко, хлябове и сладкиши, които бяха донесли романийски селяни в странни носии с широки къси ръкави от бяло надиплено платно и с червени шалове, омотани около главата, чиито краища падаха на раменете. Бяха едри и високи, с инатчийски завити мустаци, загорели лица и космати гърди. Оставяха предизвикателно планинските си кончета на тротоара пред входа на църковния двор, а понякога някой от тези делии, за да покаже сила пред групичка градски безделници с бледи лица, които ги наблюдаваха със завист и страх, вдигаше коня си и го държеше така известно време на ръце над главата си. Още едно събитие ми се е вря-зало ярко в паметта: през пролетта на 1943 година по главната улица усташите водеха група вързани романийци. Съпровождаха ги полицаи с дълги кожени манта, мазни

сплъстени коси и лица покрити с пъпки, истинска градска измет, въоръжени с пистолети и ками, а те се тътреха измъчени, ранени, окървавени, като вълци, хванати в капан, а гражданите на Сараево ги заплюваха, жените се хвърляха върху тях и ги деряха по лицата. През първите следвоенни години новият режим още не смееше да покаже, заради западните съюзници, истинското си атеистично лице (думата *революция* се появи едва десетина години по-късно), та търпеше тези църковни празници и шумното слизане на горяните от планината в града, където те открито показваха привързаността си към вярата на своите прадеди. В това имаше естествено и инаг, а и открит враждебност и презрение към града, който цели четири години беше робувал, докато те през цялото това време са били свободни в своите гори. Това се показваше понякога в някое кратко сбиване или псувня, а нерядко измъкваша скрити джобни ножове; тишината се разцепваше от вика на прободения, кръвта бликваше и оскверняваше празничната белота на нечия риза. Заради това, макар и под защитата на новата държава, градската измет, наречена тогава пролетариат, ги отбягваше, като оставаше главно само злобен наблюдател, който наричаше тези великани, както и днес, презрително *папани*. А това бяха потомци на същите онези почтени хора, които с дарения и труд са построили тази църква.

Тази омраза на градските хора, изпъззели от стаичките и мазите, към свободните великани, каквито тогава ми се струваха, определи и отношението на така наречените градски сърби към “селското” население на свободните планински краища. Още отдавна хитрите стратегии на днешното предаване на Сараево повторно под ислямска власт, бяха хвърлили кокала на раздора между сараевските сърби, разделяйки ги на градски и селски, наричайки първи-

те “рая”, а вторите “папани”. Да принадлежиш към раята стана почти запазена марка на градската аристокрация, от което се подразбираше, че всеки сърбин в град Сараево е много по-близък и по-сроден с членовете на който и да било друг народ и вяра, ако живее в неговия квартал, отколкото с най-родния си брат, който живее в планината. И днес сърбите действително остават рая в този ислямски град-държава, тоест, граждани от втора класа, но вече не в оня сърдечен смисъл, а в истинския, буквалния, отново съживен смисъл на рая от дългия период на робуване под турска власт. Една типично градска хитрина, на която едва ли някой обръщаше сериозно внимание, получи така отново значение на робство и безправие.

И по това как гледа на вярващите, Сараево винаги е било различно от останалите градове. Навсякъде по света редовното посещаване на храмовете се счита за твърдо доказателство, че човек е порядъчен и на място; накратко, щом е вярващ, и на него самия може да му се вярва. Само в този град, а особено що се отнася до православните, на онези, които ходеха на църква, се гледаше със съмнение и подозрение, смесени с презрение. Дори и много сърби се хвалеха, че никога не ходят на църква, което се считаше за изключителна прогресивност.

И самата малка църква на Башчаршия е строена на времето полутайно и против тогавашните закони, и част от този заговорнически дух вероятно се е запазил и в нейните стени и ниска камбанария, която не трябвало, както в останалите градове, да се издига по-високо дори и от близките покриви. Сякаш през цялото време околните сгради я бяха крили от зли погледи и открита враждебност, с която новата безбожна власт надминаваше дори турската.

Може би отговорът за произхода на това чувство се крие в старите хроники:

“Когато турците дошли в Босна, разрушавали и палели, разрушили и старата православна църква в Сараево. Минали няколко години, народът се върнал и замолил султана в Стамбул да разреши отново да направят църква. Султанът одобрил и дал ферман, че могат да направят църква, но че основите ѝ не трябва да бъдат по-големи от разпъната волска кожа. Хората от Сараево се натъжили, докато не се намерил някакъв мъдър старец и рекъл: ‘Ние хубаво ще си изрежем от една волска кожа тънък каиш, ще изрежем в кръг едно цяло парче и колкото дълъг бъде каишът – нека толкова да бъдат основите на църквата’. Народът го послушал, взел кожа и я нарязал, измерил, поставил основи, и за кратко време направил тази днешната Стара църква.

Когато турците видели това, се нахвърлили да рушат храма, сторил им се голям, а народът хубаво им показал оня султанов ферман, доказал, че султанът им разрешил да направят църква с размерите на една волска кожа, а турците вдигнали ръце и църквата останала същата чак до днес.”

Името на град Сараево е съставено от две думи: турската *сарай* и сръбската *ево* (‘ето’). *Сарай*, иначе, значи дворец, а нашето *ево* го показва. Везирският дворец, от който бил управляван този град, се намирал чак до 1853 година на място, наричано Беглук.

“На земята има много градове с име Сарай – записва в пътеписа си знаменития световен пътешественик Евлия Челеби през 1664 година. – Ак-сарай в Анадола, Табе-сарай между Персия, Грузия и Дагестан. Шехир-сарай на брега на река Еределя... Визе-сарай в Румелия и други. Но този босненски Шехер-Сараево е от всички тях най-развит, най-красив и най-жив...”

Сараевският поет Саблети от седемнайсети век възпява в “Мъките на сърцето”:

*Как да хваля град Сараево, когато
в сърцето си усещам мъка за неговите хора,
в които няма
любов, а само ласкателство.
И макар че това е моето гнездо, в него съм
се родил
и израсъл, какво друго да кажа, когато
не се развива приятелството...
Наистина, думите ми са изпълнени
със непознаване,
защото в него има сатанински нрави.*

Все пак, за прочутия дервиш Мехмед Курания, който подписвал стиховете си с името Мейли, в началото на осемнайсети век, няма по-хубаво място на земното кълбо:

*Въздишам, когато се спомене новолуние
в Сараево; изгори ме огънят на тъгата
от раздялата с него.
Само в рая можете да намерите неговата вода
и въздух
Къде, сърце, има по целия свят град
равен на Сараево?*

Дългогодишният сараевски католически свещеник, францисканецът фра Гърго Мартич (1822 - 1905), завършва своето стихотворение “Плач от Босна” със следните стихове:

*Спокойно тук да живеем не можем,
а да избягаме наникъде не смеем...
Клети хора, какво сме заслужили.*

Сякаш предчувствайки, че сараевските сърби сто години по-късно, при ексод, ще изкопават от гробовете своите мъртъвци, отнасяйки ги със себе си в изгнаничество, Петар Кочич пророчески пее в своята “Молитва”:

*Безмилостно ме гонят от гробището, бичуват ме
страшно и думите ми засядат в гърлото. Гробовете оста-
ват неопети със слова чисти, непоръсени със сълзи искре-
ни, а майки посиняват неутешени с утеха блага, и се гневи
в лют гняв и божиято, и човешкото сърце, и мъртви тела
в мъртвешки одежди се вдигат от неоплакани гробове и
надават ужасяващ вой и стонове, та душата на човек да
изтръпне и се смрази.*

За злочестия хърватски поет Тин Уевич, който живял в Сараево цели седем години в нещо като доброволно изгнаничество, “Съдът, пощата и телеграфът, театърът и Храмът са кутии и сандъци, над които се носят облаци.”

Докато за английския писател и дипломат Лоуренс Дарел в стихотворението “Сараево”:

*Няма много история? Може би. Единствено
тази злокобна
тъмна красота, разцъфнала под фереджетата,
уловена в спектъра на един умиращ стил:
село като инстинкт оставен да отслабва,
оформено около отзвука от един револверен
изстрел.*

Дарел явно мисли за изстрела на Принцип срещу ерцхерцога Фердинанд през юни 1914, който направи от Сараево едно от най-злокобните места в света.

“Видял съм много градове, прочути със своята красота – пише Робърт Мънроу в самото начало на този век в своя труд ‘Rambles and studies in Bosnia-Herzegovina and Dalmatia’ – Дамаск и Ерусалим. Кайро и Цариград, Венецията на севера и Венецията на юга, но нито един от тях не е предизвикал у мен толкова възхищение като Сараево.”

За безименния френски пътеписец от 1890 година (‘Du Danube á l’Adriatique’) то е “истински кошер от градини, куполи и червеникави покриви, чудна смесица от зеленикава маса и белота; тук-там вретеното на някое минаре изниква в чистото небе и завършва с искра от метал...” Сравнявайки разположението на алпийските градове, които е виждал в подножието на високи планини, писателят изтъква, че те не са “като Сараево, положили главата си върху самите гърди на великана и притиснали се влюбено към него... Смайваща картина на ислямска Босна, двойно ревнива за своята усамотеност и за своята свобода – се казва по-нататък, – отделена от останалия свят чрез обичаи и религия, убежище на фанатици и планинци; през вековете е бранила своята дива изолираност и криела тайните си в завоите на своите клисури...”

Пишейки похвала за този град – “Поглед към Сараево” – у Иво Андрич все пак се прокрадва мисълта, че този град напомня на паяк пред пукнатина, от която излиза, но от която никога след това не се отделя.

Красотата и нещастieto сякаш тук винаги вървят заедно, преплетени във вечна, нерушима прегръдка. Може би в това е скрит старият шифър на сараевската съблазни-

телност? В старите турски документи Сараево, иначе, се нарича “огнище на войни и цвят сред градовете”.

“Понякога се чувствам тук така, сякаш от тъга ще загубя разсъдък, сякаш ще ми се завие свят от празнота в главата... – изповядва се сараевският писател Исак Самоковлия пред своя приятел Ото Бихали Мерин по време на разходка. – Всичко е отминало, всичко, което тук е било реалност, е изчезнало.”

При тази разходка, Ото Бихали си спомня за известния локал *Шадраван*, който беше запазената марка на нощния живот в Сараево:

“Познавах това място. Реминисценции за харем, осигурени чрез атракции с ориенталско-арабски илюзии, палми в саксии, баклава и танц със корем. Място с лоша слава, мечта за полувъзрастни, копнеж за дребни хора, офицери, които се държат като големци, и чужденци, които искат да се наслаждават на знаменитостите на града.”

Ето и нашите съвременници...

Поетът-изгнаник Райко Петров Ного разкрива същността на Сараево в “Мъгла”, 1972 година:

*Духът на този град – мъгла му е името
Със непозната сол материята от мен изсмуква...*

В Сараево през същата година, за един друг поет, Радован Караджич:

*Изгаря градът като бучка тамян,
а в този дим и нашта съвест криволичи.*

Най-младият от всички в дългата плеяда поети, които са възпели Сараево, Деян Гутал, оплаква своя изгубен град:

*Моля те, Боже, да мина през всеки хубав град,
само не дай и на сън да се разхождам в Сараево.*

Съществуват градове, пръснати по всички континенти, много по-големи, по-щастливи и по-красиви от Сараево, които никога не са имали своите поети да ги прославят, нито други писатели, освен онези, които пишат *бедеке-ри* (пътеводители). За да бъде някой град наистина значим, не е достатъчно да бъде само красив и щастлив, точно както и в историята на литературата няма големи романи за щастливи жени без минало; главните героини са винаги красиви нещастници; Манон Леско, Ема Бовари, Ана Каренина или Лейди Чатърли...

Андричевият паяк, който не излиза напълно от сянката на своята дупка, е разпънал, изглежда, невидима паяжина над Сараево, в която, без да знаем, сме заплетени завинаги всички ние, които сме се родили тук и сме писали за него. Тази лепкава и неразкъсваща се паяжина от фини носталгични нишки, ни държи привързани дори и тогава, когато сме на хиляди мили далеч от родния си град. Оставаме нейни пленници до края, а когато умрем, можем да бъдем сигурни, че ще станем плячка на този голям паяк, който търпеливо ни чака.

– Сараево е богато на околности – каза едно уплашено момче пред известен репортер, когато той го спря на Главната улица.

Телевизията разпространи това изречение в много градове, в много стаи.

Така го чух и аз на няколко стотин километра на север.

“Сараево е богато на околности...”

Сякаш другите градове не са? Гмурнах се с отворени очи в това изречение и изплувах с ръце, пълни с привързаност към Сараево. В тези пет думи беше съхранена тайната любов, съставена от затыпяващи школки уроци и излети, на които гимназистите за първи път откриват възбуждащото тяло на девойката върху мъха на Требевич. Боже, Сараево е богато на околности...

(1970)

*134. Благословете сега Господа,
всички раби Господни,
които стоите нощем в дома Господен.*

*2: Дигнете ръце към светилището
и благословете Господа!*

*3: Ще те благослови от Сион Господ,
Който сътвори небето и земята.
Всемогъщество божие, немощ идолска.
Алилуя, алилуя, алилуя.*

Звънтят и трептят гласовете на монасите в молитвата, която, като невидима река, тече в нощта, през църквата. Каменните ѝ стени сякаш губят тежестта си, превръщат се в ципа, разтварят се и се стопяват в тъмнината, отваряйки се към небето, което безшумно се спуска към онези, които се молят. И вече не се разбира точно, дали всеопрощаващата вселена се спуска към нас или ние самите се издигаме към

небето. Всичко изглежда възможно в тези благословени часове на чудото, докато се изреждат смирените гласове на хилендарците, които един след друг четат Псалмите Давидови, сякаш през всички тези векове не е и прекъсвало четенето на Псалтира; докато то все продължава, ще бъдем спасени и ще съществуваме и ние, живите, и онези, които отдавна са мъртви. Изпълнен с топли човешки гласове и вяра, хилендарският храм се издига и се рее в тъмнината на лепкавата средиземноморска нощ и осветява грешната земя вместо загасналите звезди. Изчезва умората в краката, станали оловни от дългото стоене, преставаме да усещаме телата си, а душите ни се отварят към всички изчезнали лица, които някога сме срещали. Те ни изпълват с милостта на прошката, преминават пред нас, спират, гледат ни с благо любопитство и изчезват в тъмнината зад колоните или се разтварят в сребърната мъгла на купола.

Някога отдавна в град Сараево живееше човек на име Стефан Мезе. Беше се заселил в злочеста Босна още преди Първата световна война като пришълец, а в него се смесваха австрийска, унгарска и чешка кръв, с примеси на еврейска от племето Ашкенази. Стефан Мезе цял живот бил келнер, чиято блестяща кариера завършила в хотел "Европа" на известния богаташ Ефтанович, с изстрела на младия Гаврило Принцип.

С нисък ръст, съсухрен и набръчкан, винаги в опърпан черен костюм с омазана папийонка и бомбе, Мезе напомняше на гарван, който е пощаден и оставен да грака над руините на прогнилата черно-жълта монархия.

Живееше в бордей на един от ъглите на Главната улица, непосредствено срещу Големия парк, на етаж над

сладкарница и модно ателие с воали. Притежаваше единствения музей на менюта в света, а сред най-ценните рядкости се намираше и менюто от последната вечер на ерцхерцога Фердинанд, както и лист с вина от кораба “Титаник”, чиито десертни вина бе изпила солената океанска вода. Познавах добре покойния господин Мезе и редовно го посещавах през време на летните ваканции, опитвайки се да изсвирия нещо на астматичния хармониум с педали за меха.

Всеки ден, точно на обяд, Стефан Мезе излизаше на прозореца на своето претрупано апартаментче и хранеше гълъбите. Тъй като правел това още от 1908 година, безброй поколения сараевски гълъби бяха привикнали към този обе-ден ритуал, връзал се техните гълъбови души, та година след година все повече и повече от тях идваха, покривайки паянтовата къща – нейните прозорци, комини и покрив, като някакъв сив облак от пърхащи крила.

След това, някъде в средата на петдесетте години, къщата беше срината до основи, просто извадена като изгнил кътник, а теренът усърдно заравнен, за да се построи на него универсален магазин. Стефан Мезе получи нов, похубав апартамент, в някакъв високоетажен блок в Ново Сараево, но чак до смъртта си, всеки ден, точно по обяд, отиваше на празното място, където някога беше неговия дом, с джобове, пълни с царевични зърна.

И о, чудо! Точно в мига, когато църковните камбани огласяха дванайсет часа, небето над Главната улица потъмняваше; от всички краища на Сараево долитаха гълъби – онези от стръмния Бистрик и онези от Башчаршия, гълъби от Чифутняк и Голубняк, от Ковач и Вратник, сиви птици от Требевич и ята от Крайбрежната улица – безброй сараевски гълъбови ескадрили.

През 1959 година гледах тази сцена и върху листа с вината от кафенето “Парк” записах това сараевско чудо:

“Птиците падат върху стареца. Вече са застанали на главата му, на раменете му, на ушните миди, дополовина изядени от кълване, на върховете на неговите високи, усърдно завързани обувки. Те се хващат за неговата усмивка пърхайки на височината на устните му. Птиците стоят във въздуха на онези свои места, на които някога са стоели техните любими прозорци, техните комини, тяхната антена на радиоапарата марка *blaupunkt*, производство 1926 година.

По същия неочакван начин, по който бяха долетели, птиците, с едно движение на крилата, по някакво мълчаливо гълъбово споразумение, отлитат натам, откъдето са дошли – всяко ято в своята посока, всяка птица със своето ято. Можеш да усетиш вятъра в лицето си и сухия, пляскащ размах на техните крила. Като ято риби, като сенките, които това ято оставя на пясъчното дъно, отлитат малките, сиви петна, отнасяйки със себе си мирисите на старото Сараево...”

Спомням си тази нереална сцена и през тази нощ, когато този град е завинаги изгубен за мен. Но неговият стар дух все още се рее над пепелищата в душите ни.

Стоя и неволно разпервам ръце; и, виж ти – от всички страни, от никъде, от нищото, в съзнанието ми, като гълъбите на покойния Стефан Мезе, долитат изгубените лица на приятели, първи любови, роднини и хора на изкуството, всички онези, които някога съм познавал и обичал.

Отчаян съм. За разлика от господин Мезе, аз не мога да им дам нищо.

Старото Сараево се рее така известно време във въздуха, а след това отново изчезва, оставяйки ме без утеха.

84.3: И птичка си намира жилище, и лястовица – гнездо, дете да положи пилците си, при твоите олтари, Господи на Силите, Царю мой и Боже мой!

Нашата къща се намираше на Главната улица, на половината път между Катедралата и Башчаршия, свързвайки по някакъв начин Европа и предверието на Ориента, две цивилизации и два свята в умален мащаб. Това е мрачна улица, без нито едно дърво, приличаща на сив коридор, през който се излиза направо и без отклонение в нещо като импровизирана ориенталска приказка – плетеници от улички и къорсокаци, пазари и неочаквани площи с шадравани и множество занаятчийски и търговски дюкянчета, които продължават в дълги и масивни складове с най-различна стока. Всяка улица носи име според занаята, който се упражнява на нея: Ковачи, Казанджилък (обработка на мед), Кундурджилък (обущари), Чизмеджилък (чизмари), Куюнджилък (златари), Кюрчилък (кожухари), Сарачи (изделия от кожа), Халачи (даракчии), Абаджилък (изделия от сукно). А сред тях са пръснати работилниците на шивачи, часовникари, билкари, въглищари, сладкари и бозаджии. Над всичко това се поклащат столетни тополи и се забиват като стрела в небето бели минарета, на които пет пъти в де-нонощието се качват мюезините, сипейки ислямски вопли над Чаршията: “Аллах е най-велик, свидетелствам, че няма друг Господ, освен Аллах, и че Мохамед е неговият пророк. Елате на молитва, елате в храма на спасението”. Отзад, съвсем наблизно, е тъмносиният зид на планината и стръмни-

те махали, чиито прозорци пазят последния отблясък на слънцето, докато долу, в града, се палят уличните лампи.

В най-горната част на нашата улица се намира православната църква, а ако се завие надясно, по една тясна уличка, се стига до сефардската синагога и някогашния еврейски квартал, в който тези трудолюбиви, предимно бедни хора, живеят още от шестнайсети век, когато са прогонени от Испания на кралица Изабела.

Положението на къща номер 26, в която прекарах детството си чак до деветата си година, сякаш определя и моето положение в по-късния ми живот – винаги междинно! Тази триетажна сграда, построена в неокласически стил, наложен от австроунгарската колониална власт, беше вечно изпълнена със сивкав сумрак; сякаш в нея никога не проникваше силната дневна светлина, което придаваше на стайте и коридорите известна тайнственост, а на всички предмети и мебели – нереално *сфумато* (мек преливащ се нюанс) с лек дъх на мухъл и фин прах. Пред къщата минаваха релсите на единствената трамвайна линия, която беше с номер едно и отиваше до Мариндвор. По тази линия се тътреха раздрънкани трамваи със син цвят. Къщата, която се намираще на ъгъла на Главната улица и един къorsoкак, завършващ с изгнил стобор на мюсюлмански двор, сякаш не беше сграда, а само европейска маска, която скриваше мистерията на Ориента, стъблата на сливите и дървените решетки на женските покои. На тази къща на ъгъла имаше тясна метална поставка за дръжка на знаме, под която се намираще табелата с името на улицата. Не вярвам в Европа да живее някой, името на чиято улица да са сменяли толкова пъти! Най-напред, когато била трасирана, носела името на император Франц Йосиф, за да бъде именована през 1918 година Александрова, по името на краля-обединител Александър

Караджорджевич. През април 1941 година, в нашия апартамент на първия етаж, от чийто прозорец винаги се сменяха съществуващите табели, нахлуха хора с дълги кожени манта и шапки, на които имаше като знак буквата U, хвърлиха предходната бяла табела на улицата и поставиха нова с името на Д-р Анте Павелич, за да я хвърлят и нея четири години по-късно някакви други хора, също в кожени манта, но с каскети, а на нейно място да поставят нова, синя – Улица на маршал Тито. И пак, в края на тази, последната война, на тази улица отново беше сменено името – сега се нарича Улица на Мула Мустафа Башеския. Вместо кожени манта, този път хората, които нахлули в апартаментата на първия етаж, носели кожени якета и маратонки, а на главите си имали зелени барети с лилии – още веднъж ламаринената табела с името на улицата паднала на тротоара. Още от най-ранните си дни, значи, неосъзнавайки този важен урок, се учех на преходността на славата и могъществото, докато звънките удари на ламарината върху асфалта, като чинели, отбелязваха края на отделните части на тази кървава сюита.

Днес в Сараево всички улични табели са вместо със син цвят – зелени.

По главната улица, под нашите прозорци на първия етаж, течеше и отминаваше историята.

Виждал съм как кралски офицери на коне с лъскав косъм, носят с бели ръкавици святото си коледно дърво, за да го запалят пред мъничката православна църква. В ушите ми още отеква глухия тропот от копитата по гранитните павета, с които улицата беше застлана по онова време. Махахме им от прозорците, а те, усмихвайки се, ни отдаваха чест, докато моите лели въздишаха и бършеха сълзите си.

По тази улица минаваха и погребални церемонии. Православните, с владиката на чело, отиваха към Кошево,

където се намираше нашето гробище. Мюсюлманските *дженазета* (погребения) и еврейските погребални шествия се движеха в противоположна посока, защото техните гробища лежах по склоновете на възвишенията над Чаршията.

Под прозорците течеше и реката от демонстранти, когато на 27 март 1941 година сръбското население протестираше против Тройния пакт, който княз Павле подписа със силите от Оста. Стояхме облакътени на прозорците (леля редовно подлагаше специална възглавница под лактите), когато под нас във фойтон мина нейният мъж, Никола Н. Барош, в съпровод на двама акордеонисти. Вдигна шапка към нас и извика: “Да живее кралят! По-добре рат, отколкото пакт”, а въодушевената тълпа му отговори, викайки бурно: “По-добре гроб, отколкото роб!”

Няколко седмици по-късно, по същите трамвайни релси премина и немската войска през полуразрушения град. Трещяха танкове покрити с мрежи и маскировъчни шарки, тъгнаха камиони с войници под каски, а пред тях се возеха офицери на мотоциклети с кошове. Запомнил съм сивите им ръкавици и гладко избръснатите им лица. Нашите комшии мюсюлмани и хървати бяха украсили с килими прозорците на своите къщи. Хвърляха по танковете и войниците цветя и ръкопляскаха с все сила. Много плачеха от щастие.

Един месец по-късно, без право да вървят по тротоара, по платното крачеха и нашите довчерашни съседи – евреите, с жълти ленти през ръкавите, на които стоеше Давидовата звезда. После завинаги изчезнаха някъде без следа.

По тази улица изминаваха последния си път и вързани с тел “изменници”, както ги наричаха тогава, колоните пленници, на които някой беше взел обувките. В летния здрач, след полицейския час, по средата на платното зло-

кобно крачеха членове на фелджандармерията с метални полумесеци на гърдите и пушки на рамо, а глухият тропот от подкованите им ботуши отекваше в акустиката на опустялата улица.

По нея преминаваха на ниски цвилещи коне с дълги сплетени опашки и черкезите с дръпнати очи – жълтите конници на генерал Власов, които като кентаври се бяха срасли със своите животни.

Пристъпваха малодушно и домобранските дружини, а когато ротният им подвикваше: “Хайде, момчета, песен!” – заехтяваше нещо подобно на вой от гърлата на насилствено мобилизираните войници.

Гледахме и патетичния марш на италианските ескадрони, техните по ориенталски блестящо лъснати обуща, късите карабини и залюлелите се гребени от пера върху шапките им, което превръщаше цялото зрелище в парад на въоръжени петли...

И заминаването на всички тези войски гледахме зад спуснатите завеси; колоните от прашни, някога елитни, подразделения на разгромената армия Е, техните крака, омотани в партенки и парцали, вързани с връв, обгорените им шинели, техните патерици и тояжки, оръжието, което беше изгубило победоносния си блясък, покрито с тънък слой втвърдена кал, лениво праметнато през отслабналите рамене, и откритите камиони, в които лежаха смесено мъртви и ранени, гледащи небето над къщите с празните погледи на отчаяни хора. Този път нашите съседи ги изпращаха с плач, писъци и викове: “Пак ще се върнете при нас! Ще даде Аллах, ще се върнете!”, а те ги гледаха с блуждаещ поглед, уморени до смърт, сякаш изобщо не ги виждаха с бледите си очи под прашни клепачи.

След тях оставаха глухи експлозии. Последният отряд, който напускаше град Сараево вдигаше във въздуха всички по-важни сгради.

И освободителите посрещнахме. В здрача на пети април 1945 година видяхме как бързи сенки претичват през улицата, прикривайки се зад ъглите. Пред нашия вход поставиха картечница и залегнаха зад нея на тротоара, предметнали лентата с патрони през рамо. Подвикваха един на друг: “Свързка! Поддържай свързка!”

На следващия ден по обед, тържествено влязоха в града. Пред всички на буен бял жребец, под чиито копита хвърчаха искри по гранита, яздеше строен офицер с шапка, на която имаше червена петолъчка. Освободителите не маршируваха като останалите войски; крачеха всеки за себе си с патешката си селяшка походка, окичени с бомби, пистолети, препасани с патрондаши, с най-различно оръжие в ръце и през рамо.

Онези същите мъже и жени, които предния ден бяха плакали, изпращайки разгромената окупационна войска, пришиха на своите баретки, наречени “французойки”, и на бомбетата си големи петолъчки, непохватно изрязани с ножици от червено сукно. Само че този път нямаше цветя – бяха изразходвани при изпращането предния ден. Най-гласовитите сред тях станаха само след седмица уличната власт. Оказа се, че през цялото време на войната тайно били подпомагали народоосвободителната борба. Държаха се към нас враждебно, като пред разгромени буржоазни остатъци. Много от тях станаха идеолози на новата власт, но винаги извъръщаха или свеждаха поглед, когато се срещнеха с моята стара леля, която и в тези години на немотия и насилие успяваше да поддържа безукорен блясък на политурата върху мебелите в гостната стая.

Накарани да пеят, въпреки че не им беше до песен, по Главната улица минаха и трудовите бригади, съставени от граждани, които бяха изкарани от домовете си да разчистват руините.

Няколко дена по-късно отгук водеха и един възрастен въздебел човек със сив костюм, който носеше окачена около врата си табела, на която беше написано: “Аз съм спекулант. Докато вие гладувахте, аз забогатях.” Съвсем изгубен сред разярената тълпа, която го водеше и същевременно го биеше, човекът се тътреше, опитвайки се през цялото време да запази достойнството си и шапката на главата си, която непрекъснато падаше. Говореха, че накарали дъщеря му – прочута градска красавица – първа да плюе в лицето му пред всички.

По средата на улицата от време на време минаваше и някой дрипав циганин, водещ някоя едра босненска мечка на верига, която ѝ се връзваше в раните на излинелия кожух. Съпровождаше го обикновено момче, което удряше *тарабука* – малък тимпан. “Играй, Мишко!” – извикваше и дръпваше с веригата халката, която беше прекарана през ноздрите на животното, при което нещастната мечка се вдигаше на задните си крака и извършваше няколко движения, сякаш танцува, гледайки ни с тъжните си кръвясали очи, точно като своя предшественик с табела на врата.

По същото платно на улицата пристигаха с дъх на планина и скреж по мустаците си, сякаш откъртени от склоновете планинци, пришпорвайки дребните си планински коне, натоварени с насечени и нацепени дърва за огрев и торби с дървени въглища, викайки, колкото им глас държи: “Наръчи, кюмюр!”, а след тях често и цигани, които поправяха чадъри и калайдисваха изхабени съдове: “Кърпим тенджери, канчета, корита...”

Освен трамвая, движението беше рядко – само по някой камион, военен джип, катафалката с ресни на близкото погребално бюро “Конкордия” или лека кола предвоенно производство. Няколко години след войната бяха поставени още едни релси, така че трамваят можеше да обърне на Башчаршия и да продължи вечния си кръг, а гранитните павета бяха заменени с асфалт.

Отлетяха години и улицата отново закипя, когато по нея тръгнаха демонстрации против Италия, която, въпреки и победена във войната, в която ние бяхме победители, уж искала да ни отнеме нашия град Триест, за който не знаехме дори къде се намира. Този път реката от хора се насочваше към Американското консулство, което тогава се намираше в кокетна сграда с градина, над Маркале.

На двеста крачки южно от нашата къща се издигаше Катедралата, добре оформена сграда от тъмносив камък, със строги линии, с единствена украса – разкошна розетка, през чиито орнаменти във формата на цветя всяка неделна сутрин избликваха гръмките тонове на токатите и фугите, изсвирени на органа. Тези вълнуващи звуци, така различни от всичко, което можеше да се чуе в този град, се носеха, отразявайки се в натруфените фасади на Щросмайеровата улица и преминаваха през плитката река, сблъсквайки се с махалите, които пълзяха по хълмовете, издигайки се право към небето. От време на време около катедралата се събираше католическото население, за да образува процесии. Тогава изнасяха *рипиди* (хоругви) и богато извезани църковни знамена и окичена носилка, на която седеше Богородица с малкия Исус в скута от полихромирано дърво в розови и светлосини цветове, украсена със злато, тюл и разноцветни гирлянди. Пред шествието вървеше католическия архие-

пископ, обкръжен от католически свещеници и монаси в тъмни одежди, препасани с бели въжета с пискюли.

На ъгъла, срещу Катедралата, във витрината на магазина за деликатеси на семейство Чорович, се кланяше малък арабин с огромен тюрбан, най-голямото чудо от моите ранни години – реклама за *Франковото* кафе. Можех да стоя пред него и по цял час, чудейки се как винаги затваря очи, когато се поклони, и как отново ги отваря, когато повдигне глава с блажена усмивка. Тази луксозна бакалница беше затрупана с колониална стока – сякаш в нея бяха съхранени всички аромати и вкусове от Далечния Изток: черни пръчици ванилия, канела, бели орехчета, всички видове подправки, някакви странни, съвсем непознати, изсушени риби, сушени гъши бутчета за еврейски гошавки, боя за великденски яйца в пакетчета и миниатюрни картинки, които се лепят върху тях, а на тезгяха – десетина наклонени отворени стъклени буркани с най-различни видове бонбони, от онези, обикновените, сини и червени, до онези, зелените – гумените и копринените – продълговатите, които се качват на елхата... И след войната, по време на голямата мизерия, в деликатесния магазин на Чорович бяха останали следите от някогашната предвоенна пещера на Али-баба, макар че вече нямаше печено и непечено кафе в отворени чували.

На стотина метра по-надолу, в продължението на нашата улица, се намираще книжарницата *Simon & Katan*, облицована с тъмно дъбово дърво от пода до тавана и до високата галерия с балюстрада. Да стъпиш в нея значеше да влезеш в същинска приказка. Книжки с картинки с цветни корици от лакиран картон стояха тук до букети от разнообразни моливи *Koh-i-noor*, а под стъклото на тезгяха се излежаваха недостижимите автоматични писалки *Пели-*

кан, лупи за филателисти, микроскоп и други невиджани чудеса. От този вълшебен магазин, нашата съседка, старата госпожица Сара Семиз, ми купи голяма разтваряща се кутия с акварелни бои *Faber* и четка с лакирана черна дръжка, един случаен хубав подарък, който безпогрешно ме отведе към моята професия.

*“Спомни си, Господи, бащите и братята наши
заспали с надежда за възкресение и живот вечен
и всички починали в набожност и вяра,
и опрости им всяко съгрешение,
волно и неволно,
което съгрешиха с речи, или с дело,
или с мисъл.”*

Никола Н. Барош, мъж на сестрата на баба ми, търговец със сурови кожи на едро, пристигнал в Сараево към края на миналия век като чирак от село Църни Луг над Босанско Грахово, откъдето бил и Гаврило Принцип. Като млад доброволец отишъл през 1914 година със сръбската войска на война и преминал с нея през Албания. След като се върнал в Сараево, бързо станал много заможен износител на кожи за Гърция и Англия, а от просторните му складове се носела острата миризма на щавена кожа по цялата улица Милош Обилич, близо до Башчаршия. Шест пъти фалирал и пак стъпвал на крака, защото селяните му донасяли кожи на вересия, за които винаги, по-късно, когато се замогнел отново, плащал много повече, отколкото стрували в действителност. В канцеларията, в предната част на склада, седеше обикновено пред секретер от тъмно дърво с безброй чекмеджета и тайни прегради, в които държеше дукати, а се

подписваше с натруфен подпис върху фирмени бланки, които полагаше върху зеленото сукно на секретера. Принадлежеше към кръга на знаменитите сараевски едри търговци, които притежаваха почти цялата чаршия: фамилиите Деспич, Дунджерович, Пешут, Ефтанович, Пърнятович, Бесарович и Куршумлич – държаха в свои ръце почти цялата търговия в този град... Според австроунгарските кадастри, кажи-речи шейсет процента от Башчаршия – търговското ядро на града – принадлежали на сръбските търговци. Това бяха потомци на почтените сараевски търговци Дамян, Трипко и Йове, чиито имена са записани в малката хилендарска църква “Покров Богородичен”, и които с даренията си през 1740 година направили възможно реставрирането на този храм. Събираха се всеки ден в старата гостилница на име “Дрина”, една приземна кръчма, скрита от погледите на улицата, дълбоко в един двор близо до православната църква. Обслужваше ги лично собственичката, баба Васа (Стокич) и на тяхната маса не смееше да седне никой друг. Това беше истинско мъжко светилище, в което жените нямаха достъп. Вонеше на остър дим от пури, мирисеше на мека ракия и на мъжки одеколон. Докато бил по-млад, леля изпадала в отчаяние от това, че можел да гуляе и по три дни и три нощи в долнопробната кръчма “Волга” с къчекчийките – ориенталски танцьорки, изпълнителки на танц с корем. Из града тогава се шушукало, че Никола Барош бил затворил “Волга”. Спомням си чичо Никола от покъсно време, със сребърни мустаци и четинеста побеляла коса и със съвършено скроените костюми от най-фин английски плат. Носеше жилетки с копчета от седеф, а над обувките – гети със сребърна закопчалка, които му свалях, когато си дойдеше в къщи и метнеше с едно движение върху закачалката сивата си шапка *борсалино*.

През април 1942 година беше отведен с най-авторитетните сърби като заложник, но беше успял да подкупи затворническите пазачи и да избяга в Сърбия, за която никога не беше преставал да мечтае. В Белград, в емиграция, търгувал с килими и седал в “Златното буренце” на Зелени венац. Когато се върна в Сараево, фирмата му беше национализирана, за директори бяха поставени бившите му чираци, а него го оставиха, за да осигури възможност да търгуват с някогашните му чуждестранни партньори – на страната ѝ беше нужна чужда валута. Не можа да понесе мудността им и напусна всичко, което беше трупал с години, и опита с различни сделки, които вече не му се удаваха както някога. Не ходеше и в “Дрина” при баба Васа, а всяка вечер пиеше сам по половин литър ракия в кухнята си, замезваше с травнишко сирене и слушаше забраненото Радио Лондон. По това време бях единственият му слушател и често заспивах с глава на масата, докато той високо обвиняваше новия режим на чираци и покварени мошеници.

Всичко, което научавах в училище преди обед за новата история, чичо Никола същата вечер го опровергаваше, и това още от малък ми помагаше да схвана и двете страни-смъртни врагове. Умря огорчен и забравен, радвайки се единствено на вкуса и мириса на сушеното овче месо – мириса и вкуса на детството му – което два пъти годишно му изпращаха роднини от махалата Сайковичи край Църни Луг. Неговото пропадане съдържаше в себе си историята на гибелта на старите сараевски търговски фамилии. Най-скъпите шапки с елегантно извита периферия, раираните костюми и ризите с яки и маншети от *пластрон*, даде на цигани в замяна за пуйки. Сивите гети не искаха да вземат.

Алилуя, алилуя, алилуя.

Онази фина четка за акварел и един комикс пре-допределиха, струва ми се, моя живот, което отдавна съм отбелязал:

“По време на войната за няколко години в Загреб излизаше едно цветно детско списание, което се наричаше “Забавник”. На първата му страница се намираха прекрасните комикси на братята Валтер и Норберт Нойгебауер, които разработваха известни приказки и измисляха напълно нови, сякаш войната изобщо не съществува. И днес се питам как тези двама художници успяваха да останат големи деца сред царството на страха, ужаса и насилието. Дали наистина бяха толкова детински или някак си трябваше да преживеят тежките години, практикувайки предвоенната си професия, но техните приказки в картинки разпалваха повече от каквото и да било по това време кипящата ми фантазия. Мерех малкия си живот на самотник с щастливите дни, когато “Забавника” пристигаше в близката будка. Гладувахме, както и останалите граждани на Сараево, устоявайки с вълшебните умения и енергията, с която леля се бореше някак си да ни прехрани по времето на всеобщия глад. Нямахме пари за хляб, какво оставаше за детски списания, но една добра жена, някоя си Евица, която работеше в будката до нашата къща, изглежда, разбрала гладата за четене в моите очи, ми даваше назаем по един брой от “Забавника” и понякога ми позволяваше да го занеса и в къщи. Будката, иначе, смърдеше на евтин военновременен тютюн. Седях зад щанда и потъвах в комиксите. Пиша всичко това заради една приказка, чието заглавие изобщо не си спомням. Не знам дори как се казваха главните герои, но си спомням, че в нея ставаше дума за една нещастна гъска,

която придворният готвач на някакъв лаком княз, който обичал гъши пастети и супи от гъби, донесъл от пазара в една кошница заедно с още няколко гъски, предвидени за колене. Ще ме разберете по-добре, ако кажа, че през тези години и ние бяхме предвидени за клане (само не се знаеше точният ден), и че моите симпатии бяха свързани с тази гъска по много причини, а не само заради това, че – чудо над чудесата – говорела на човешки език! Накратко, злият и възглулав готвач пощадил живота ѝ, защото гъската му прошепвала тайни рецепти за пастети и супи, превръщайки изведнъж неговата бездарна кухня в истински кулинарен храм. Князът не изгонвал готвача, който бил пред уволнение, готвачът не колел гъската, а тя трябвало – както Шехерезада приказките – непрекъснато да измисля нови и нови ястия, изчерпвайки таланта си. От цялата тази игра лъхаше смразяваща временност, точно както и от нашите животи през тези седмици, докато вървеше комикса на братята Нойгебауер. Скоро моята гъска се издига до пръв помощник на некадърния готвач, който използва нейните изключителни кулинарни способности, присвоявайки си незаслужени аплодисменти. Работейки често като ‘писател в сянка’ или като така наречен ‘черноработник’ през периодите, когато името ми не отиваше много на официалните издания, чувствах се подобно на тази клета гъска в сянката на чуждата слава. Главните готвачи винаги имаха повече успех от нас, второстепенните граждани, на които не се вярваше докрай. Впрочем, как да вярваш на някаква странна птица? Нито гъските, нито хората я признавали за своя. Трябвало да дава всичко от себе си за малката привилегия да не я заколят, макар че непрекъснато заплашвали живота ѝ: и кухненските прислужници, завиждащи за нейните способности да угоди на княза, и отговорника за птичето месо, а често и самият

главен готвач, когато се разбеснеел след неуспешни опити да я достигне по умения. През всичкото това време нещастната гъска нощем се прокрадвала в градината на двореца и там, в морето от треви, панически търсела някаква чудотворна тревичка, която да я избави от неволята. Връщала се смъртно уморена и разочарована в своя кафез, очаквайки, неспала, всеки нов ден като в кошмар. Следващата нощ трябвало да извърши истински подвиг, за да се докопа до вратата. И най-накрая, някъде в последното продължение на рисуваната приказка, гъската открива спасителната тревичка и я слага под крилото си, точно в момента, когато я хващат и обвиняват, че е вещица. Раздразнени от нейното изключително дарование да готви най-вкусни ястия, които никой не бил в състояние да повтори, ръководени от завист и омраза, най-накрая открили тайната на този успех – сега са спокойни: гъската получила онова, което в дворцовия живот се нарича етикет! Не е важно, че повече няма да имат толкова вкусни ястия на трапезата, много по-важно е сега окончателно да са сигурни, че талантът изобщо не съществува и че до шедьоврите винаги се стига по тъмни и непозволени пътища. Накратко, на малкия готически площад на града от приказката се насрочва тържествено екзекутиране на гъската – събира се много народ, идва и самият княз с цялата си свита. И точно в момента, когато палачът с черна качулка замахва със секирата, за да отсече главата на гъската на ешафода, тя, с едно отчаяно движение, успява да докопа с клюна си онази тревичка – и, о чудо! – в същия миг хвърля от себе си перушината на нещастната птица и се превръща в прекрасен млад златокос принц, когото някой отдавна бил омагьосал. Естествено, отново родилият се принц, се жени за единствената княжеска дъщеря и я

отвежда със златна каляска, в която са впрегнати шест великолепни бели жребци. Народът ликува. Край.

И точно на това място започва моята тайна връзка с гъската. Нея, естествено, всички я забравят. Още от следващата седмица започва да излиза нов комикс, а аз продължавам да съм предвиден за клане. Принцът си се измъкна от окупацията, а аз останах в будката, по-изоставен отколкото никога преди. Влюбвам се платонически в гъската, която са забравили на ешафода. В моите неспокойни сънища тя продължава отчаяно да търси онази тревичка около замъка, пълен с тъмни сенки, от които дебне опасност.

Излизаме така от самите себе си, от онези, някогашните, заподозрените, обвинените и унижените, превръщаме се в преуспели личности, изоставяйки довчерашната си перушина. Приближаваме се – надяваме се – към щастливия край на личните приказки, но зад всичко това остават онези, които години наред са ни предлагали убежище: самите ние някога преди... Сиви, кльоцави, невзрачни, криейки беднотията, съществуваме все още само на редките стари фотографии, снимани в провинциалните фотосалони или в училищните дворове, при завършване на някой клас. Колко само смешни сме били! – чудим се и не вярваме, че това наистина сме ние, в лицето на онази трагична гъска, която сме изоставили на произвола на съдбата, на сред площада, на ешафода на палача и пред очите на злобната тълпа. Заминаваме в златни каляски при другите, сменяме приятели, семейства, стаи, апартаменти, къщи, хотели, плажове, страни, езици, навици, питиета, храна, идеи, задължения, образци и идеали; забравяме страданието, което ни е издигнало над посредствеността, бедността, която ни е направила стоици и победители, забравяме себе си, освободени най-сетне от властта на локалните князове и некадърните готвачи по хо-

телите в малките градчета – но онази гъска още ни търси, за да уредим сметките си, а ние твърде добре знаем, че ще се чувстваме удобно в нови кожи.”

Господи, спомни си и Маестрото – първия истински художник, който видях през живота си. Беше самоук, кой знае кога и къде се беше научил да рисува и да живее от своя занаят. Изнасяше стария полеви статив на улицата и поставяше на него разпънато платно. Закачваше тухла за връвта, вързана за триножника, за да не го събори вятъра, отваряше на тротоара полираната дървена кутия с бои, поставяше палитрата върху палеца си и изцеждаше на нея по малко маслена боя от почти изразходваните тубички, и започваше да рисува любимия си мотив – Мали Алифаковац, стръмна улица, пълна с турски къщи, която започва от гробището под джамията, в което се намират белите надгробни камъни на братята Морич, а завършва сякаш в небето, над стройните тополи. На главата си винаги носеше кепе, подобно на рембрандовото, а пръстите си, изцапани с боя, бършеше в избелялата си и нашарена куртка, от чийто джоб от време на време изваждаше малко плоско шишенце с ракия, и, след като се озърнеше да не би да го гледа някой, дръпваше дълга глътка. Дребен на ръст, с набръчкано лице и дълга прошарена коса, която падаше на протритата яка на ризата му с папийонка, Маестрото беше необичайно учтив и трудолюбив човек, който се беше женил няколко пъти – последния път за домашната прислужница, която му водеше домакинството. Оплакваше се, че го подценяват и че не му позволяват да заеме в изкуството мястото, което му се полага. Прехранваше всичките си деца от различните си бракове с този занаят, продавайки картините си на безценица, а ви-

наги с надежда, че някой ден, наистина, ще направи шедьовър. Беше изключително добър художник на цветя. На неговите платна те сякаш експлодираха в безброй цветове, дотогава невиджани в Сараево. Отворът на тежката палитра с наслоявания от втвърдени бои му беше направил мазол около палеца, който той показваше с гордост, доказвайки така на себе си и на другите, че много и всеотдайно работи. Въпреки че академичните художници го подценяваха, понякога му позволяваха да окачи по едно свое цвете на общи изложби. На откриването стоеше наперено пред своето платно, покланяйки се учтиво на всички страни, а разкошният му букет във ваза от бяла керамика – истинско малко тържество за окоето – сякаш с вътрешната си светлина, от най-забутаната част на изложбата, огряваше целия мрачен Павилион, препълнен с академични картини.

Дали Маестрото, вече на възраст, е успял да преживее войната в Сараево? През това време никой не е купувал цветя. Дали е трябвало да нацепи и използва за отопление рамките на своите картини и самия статив, за да не умре от студ?

Мъртъв или жив, помилуй го, Господи.

*109. Боже на моята хвала! недей премълчава,
2: защото против мене са се отворили
нечестиви уста и уста коварни;
говорят ми с лъжлив език;
3: отвсякъде ме окръжават с нечестиви думи,
без причина се въръжават против мене;
4: за моята любов те враждуват против мене,
аз пък се моля;*

*5: връщат ми зло за добро,
омраза – за любов.*

Първото художествено произведение видях на стената на нашата трапезария. Това беше “Преселението на сърбите” на Пая Йованович в широка и плитка дървена рамка масово производство – една от безбройните хромолитографии, отпечатани в Загреб в началото на века – най-отдолу пишеше, че “всички права си запазва Петар Николч”. Нито един по-добър сръбски градски дом не можеше и без подобната олеография “Херцеговски роби” на Ярослав Чермак, а хърватските семейства в своите гостни държаха “Сънят на Гундулич” на Влах Буковац. Мюсюлманите нямаха художествени произведения, понеже това се забраняваше от религията им. Като млад съм виждал такива само у онези, които бяха близки с изкуството; останалите, освен семейни фотографии имаха само калиграфски изписани сури от Корана на арабски, което имаше твърде тайнствено въздействие.

“Преселението на сърбите” беше репродуцирано на хартия, каширана върху разпънато платно, в златистожълтата палитра на ранната есен. Когато ме пуснеха в полутъмната трапезария, където в натруфени бюфети от орехово дърво, зад полирани стъкла, блещукаха кристални сервизи, порцелан, фигури от цветна майолика и лъскавият месинг на свещниците, можех с часове да гледам “Преселението”, без да ми омръзне. Тъкмо в това тържествено помещение, в което само при важни случаи бяха посрещани гости, сякаш непрекъснато влизаше облакът златистожълт прах, и всички онези мъже на коне и жени с деца в скута, стадото овце и пастирите, а пред всички тях – един мустакат човек, наметнат с кожух, с едната ръка в кървава превръзка, а друга-

та – с пушка през рамо. Напред язدهа двама калугери – по-късно научих, че това е сръбският патриарх Арсение III Чарноевич и неговият верен дякон Исаия, а с тях – прочутият юнак Монастерлия, който предвождал копиеносците, смесили се с народа и добитъка. Мислех си, че това е единствената картина на света и смятах старата си леля за най-важната жена в цяло Сараево, благодарен, че понякога ми позволява да я разглеждам, без да знам, че това е най-обикновена репродукция и че я притежават още много семейства. В основното училище дори се сбих с едно момче от класа, когато твърдеше, че и те имали “Преселението на сърбите”. Това просто беше невъзможно! По време на войната, когато в нашата къща нахлуваха усташки полицаи, за да претърсват, криехме “Преселението” зад шкафа от птичи явор, защото на картината имаше сръбско знаме, което можеше да ги раздразни.

И така, по някакво странно предопределение, тази картина, която първа бях докоснал с момчешките си пръсти, чувствайки под върховете им повърхността на нейния тъмен печатарски лак, тази картина, значи, която изобразяваше страшната съдба на народа, в който по някаква случайност съм се родил – на народа, осъден на вечно изгнаничество, лутане и преселения – висеше на стената на една къща, и то именно в града, от който триста и шест години по-късно сърбите отново ще поемат пътя на преселението, в неизвестността. Първото преселение, което било предвождано от Арсение Чарноевич през септември 1690 година – тези тридесет-четиридесет хиляди семейства, които, следвайки своя патриарх, преминали мътните води на великия Дунав, бягайки след изгубената битка с турците от техните зулуми и отмъщение, влезли със своя ням тропот от копита и стъпки в моето най-ранно детство, значи, то пре-

допредели през зрелите си години да го преживея още веднъж – този път през зимата на 1996 година, когато потомците на същия народ от картината напускаха моя роден град. Този последен ексод не можеше да се нарисува, да се репродуцира, да се размножи, да се сложи в рамки и да се закачи на стените на някакви нови трапезарии, както онова ранно преселение, което стоеше над вечно запаленото кандило и иконата на свети Никола, безмълвно напомняйки ни за онова, което винаги, като орис, ни чака. Само снежна буря по заваяни пътища и колони нещастници край заседнали камиони и коли. Сто и петдесет хиляди изгнаници, които се опитват да се измъкнат от злочестия град, който са им отнели...

Някои от тях се озоваха и в Белград, носейки навито на руло свалено от рамката платно на “Преселението”, чиято залепена хартия се е напукала от нагъване. И те, както и аз някога отдавна, смятаха, че притежават ценно произведение на изкуството, с продажбата на което ще си осигурят бъдещето. Само какво разочарование изживяваха, когато търговците на картини и уредниците на музеите им обясняваха, че това е обикновена репродукция и че не струва нищо. “Но, тя е на платно и е много стара! – говореха те. – Купил я още дядо ми, от когото съм я наследил!” Колко напразни мъки, за да се пренесе толкова далеч и колко усилия, за да се решат най-накрая да продадат тази семейна реликва, на която са възлагали толкова надежди.

По здрач на пети април 1945 година, когато и последният немски войник мина по Главната улица, изтегляйки се от града, шепнешком се разнесе слух:

“Колят сърбите от Башчаршия!”

Улицата остана злокобно пуста. Почти можехме да чуем ударите на сърцата си и пулсирането на кръвта във вените си. Освободителите всеки момент щяха да влязат в града. След немската войска беше останало празно пространство – интервал, достатъчно дълъг за онези, които я бяха изпратили, да ни заличат от лицето на земята без следа.

Седяхме парализирани зад спуснатите завеси и чакахме да ни изколят. Естествено, щеше да бъде много полесно да ни застрелят; в клането имаше нещо ритуално, прекалено лично и унижаващо, човек се чувстваше като безпомощна овца. В тези часове никой не ми беше по-близък от онази гъска от комикса. Зажумях и поставих ръка под мишницата, търсейки спасителната тревичка от дворцовата градина – нямаше я!

Следейки ексода на сараевските сърби през 1996 година, разпознах в очите им онзи същия добре познат страх от априлските дни. В пълна тишина, която като някакъв великански снежен парашут се беше спуснала върху сръбските квартали в Сараево, отново шепнешком се разнесе онзи, същият слух от 1945 година, пълен с ужас – “Колят сърбите...”

В своя грешен живот съм стоял пред много шедеври на световното изкуство. Извихах врат в Сикстинската капела под “Страшния съд” на Микеланджело, блъсках се с любовитната гълпа пред “Мона Лиза” в Лувъра, чаках смяната на Рембрандовата “Нощна стража” в Амстердам, завиждах на недостижимото умение, с което са рисувани Рафаеловите мадони във Ватикана... Но, това, все пак, бяха само картини. На стена, дърво или платно, все едно. Онези, най-прочутите, бяха и най-добре пазени. Пред тях стояха униформени паза-

чи, зорко наблюдавайки всяко движение на онези, които гледаха, или ги ограждаха с бели въжета на месингови стълбчета, така че до тях не можеше да се пристъпи по-близо от два метра. “Нощната стража”, например, се намира в Райксмузеум дълбоко зад стена от непробиваемо стъкло, а на гърба на всяка прочута мадона алармено устройство започва да вие и пищи в мига, когато някой ги докосне.

Онова, което не съм докоснал – не съм го видял.

Може би и в това е съществената разлика между изкуството на Изтока и Запада. Най-голямата светиня на православие, хилендарската *Троеручица*, не се нуждае от ничия и никаква защита. Тя я предоставя на другите, на онези, които се молят пред нея. И макар че не стои на олтара, както би се очаквало, а на източната страна на югозападната колона на църквата, всяка крачка и всеки поглед е насочен към нея, сякаш някаква магична сила се излъчва и от обратната ѝ страна.

С върволицата монашески сенки се приближавам стъпка по стъпка към *Троеручицата*. Приближавайки се, монасите дълбоко ѝ се покланят, кръстят се и падат ничком, допирайки чело в каменните плочи. И макар че поради оскъдното осветление в храма не разпознавам отдалеч ясно нейните форми, виждам как от иконата блика някаква странна, непонятна светлина – съвсем не приличаща на онава изкуствено осветление в много катедрали на Запад, в които съм влизал, което с насочените снопове на рефлекторите към прочутите богородици неуспешно се опитва да ѝ подражава. *Троеручицата* излъчва собствена вътрешна светлина. Тогава и аз падам като покосен върху каменните плочи, повдигам се и, кръстейки се, целувам златната рамка на иконата, гледайки я съвсем отблизо – по-близо отколкото до всяко прочуто произведение на изкуството, пред което

съм бил някога, което в миг би засвирило, запищяло и завило, като по този начин би призовало цяла армия въоръжени пазачи. Виждам очите ѝ, които ме гледат, сякаш разбират всичко, с поглед, пълен със състрадание, благодет и прошка. И макар че знам всичко, или почти всичко, за византийския начин на рисуване на икони, за видовете дърво, на които се правят, за преимуществото на липовото и черешовото над останалите, за времето, през което трябва да отлежи, преди да се започне с работата, за нанасянето на слоевете пигменти, от които се прави боята, за енкаустиката и позлатата, за канона, по който се рисува, моите безполезни знания, с които се перчех пред специалистите, изчезват и аз в този хилендарски час по нищо не се различавам от неграмотния малоумен просяк, който нищо не знае за иконите.

Иконата е не само картина. Тя е много повече от това – начин на живот, форма на молитва, борба със самия себе си, за да постигнеш, работейки усърдно и смирено в дълги пости, духовно съвършенство. Тя, преди всичко, трябва да се разглежда не като обикновена картина в прослава на Божествеността, какъвто е, например, случаят с изкуството от европейския ренесанс, а като символ, който дава възможност за духовен достъп до прототипа, достигане на отвъдното чрез предмет от този свят.

Как е възможно една икона да бъде чудотворна? Първо, слоевете бои, нанесени върху дървената плоскост, са пропити с дълбоката вяра на художника. Тази огромна, насочена енергия се връща от иконата към онзи, който се моли пред нея и който, също така, със силата на цялото си същество и вяра ѝ дарява неподозирана мощ.

В трактата си “Ерминия или ръководство по иконописно изкуство”, монахът Дионисий от Фурна в началото на осемнайсети век се позовава на своя велик учител, служещ

му за пример, Емануил Панселин от Солун, който “с лъча на иконописното изкуство засвети като слънце” и който, между другото, изографисал и забележителните манастири на Атон, наставлявайки всеки иконописец да изрече преди работата си, след като го благослови духовният му отец, следната молитва:

“Господи Исусе Христе, Боже наш, Ти, който си отпечатал върху святата плащеница святата икона на Твоя пречист образ, Ти, който със Светия Дух си вдъхновил Твоя божествен апостол и евангелист Лука да нарисува лика на пречистата Майка Твоя, която като дете те държи в своя skut и която е казала: ‘Благодатта от този, когото родих, заради Мен, нека бъде с тази икона’. Ти сам, Господи, Боже на всичко, на просветата и разума, поведи душата, сърцето и ума на слугата Твой и насочвай ръцете му, за да изографиса безпогрешно и достойно Твоето пребивалище, Твоята пречиста Майка, и всички светии, за славата Твоя, за украсяване и прелест на Светата Църква Твоя, и за опрощаване на греховете на всички, които духовно се покланят на светите икони и със страхопочитание ги целуват, а почит отдават на Първообраза. Избави, прочее, него от всяко нечисто привидение, когато започне да напредва под Твоите заповеди и с молитвите на пречистата Майка Твоя, на светия славен апостол и евангелист Лука и всички светии. Амин.”

Едва след тази молитва в строг пост, иконописецът пристъпва към своята работа. Колко е дълбочината и силата на тяхната вяра и с колко смиреност са рисували своите творби, най-добре свидетелства това, че мнозинството от тях, онези, които в самозаличаването си стигнали най-далеч, никога дори и не подписвали своите икони, отричайки се от празната славата, признанието и суетата на художника. И хилендарската *Богородица Троеручица* не е подписана.

Произходът на иконата *Богородица Троеручица* сякаш и до ден днешен е покрит с булото на някаква тайна. В монографиите за изкуството на иконописта и за Хилендар, чиято светиня е, тя пестеливо се споменава. Познавачите повече се интересуват от стила, а не от същността.

Един неук монах ме уверяваше пред *Троеручицата*, че е една от трите, които е нарисувал самият свети Лука. Изкуствоведите твърдят, че произхожда от класицистичната византийска школа от четиринайсети век, което изключва достоверността на преданието, че в Хилендар, от Ерусалим, където ходил да се поклони на Христовия гроб, я донесъл свети Сава, който умрял цял век по-рано.

Сякаш тази Богородица Чудотворка е произлязла от нищото – просто е долетяла от небето, за да дава утеха на нещастните.

Все пак, едно е сигурно: третата ѝ ръка, по която получила и името си, е свързана с преданието за Йоан Дамаскин, неустрашимия борец против еретиците, които са настоявали от църквите и другите храмове да се изхвърлят иконите, а който в тази борба получил страшна рана и скоро останал без една ръка. Тогава на помощ му се притекла Богородица и направила така, че отсечената му ръка да зарасте. От благодарност, той отлял ръка от сребро и я поставил върху иконата на Богородица, и така тя получила и третата ръка.

Във всеки случай, тази икона се счита за чудотворна и тя, наистина, е в състояние да направи чудеса. Живорад Лазич, написал “Житие на игумена Данило Йованович Хилендарски”, записва едно такова чудо, когато през 1924 година големият пожар, който бушувал из цяла Света гора, се приближил на стотина метра от Хилендарския манастир. Ето как било: “Всички бягаха от огъня, всички, освен дърве-

тата, които се огъваха и падаха в челюстите на ненаситния пламък, пукайки от болка. Гората, когато гори, стене и охка. Данило, значи, тръгна право към пламъка, пеейки си псалми и готов да изгори с най-великата хилендарска икона.

– Не знае какво прави! Полудял е! Вземете му иконата, докато не е късно! – викаха братята, но никой не се осмели да се приближи до него и да изтръгне от ръцете му *Троеручицата*.

Още няколко десетки крачки и ще го задуши нажеженият въздух, ще го убие горещината. Ще изчезне и Защитницата, ще бъде извършен голям грях. Без един йеромонах може, но какво ще прави светата обител без *Троеручицата*?

Пожарът толкова се беше приближил до манастирските зидове, че костенурките виеха като чакали.

Някъде под земята се чу тътен. И вятърът, който до този момент духаше от север, изведнъж изчезна с тътена, а с много по-голяма сила дойде вятър от юг. Нахвърли се върху високите ярко червени къдели с цялата си сила и те се огънаха стъписани. Чу се пронизителна гръмотевица и се появи бляскава мълния. Данило с останалите повтаряше Исусовата молитва. Над пращането на пожара ясно се чуваха думите:

‘Исусе Христе, Боже мой, помилуй мене грешнаго!’

Яростният вятър вилнее в гората, къса клони, громи и потушава огъня. И тогава проехтя още един заплашителен вик на Илия Гръмовержеца, и се изля такъв дъжд, че се сляха небето и земята. Истински ураган. Дяволът, спрян близо до целта, започна да скимти, но го заля пороят и той напълно издъхна, оставяйки след себе си само овъглените дънери и струйки дим.”

И още веднъж, някъде в началото на седемдесетте, Богородица Троеручица спасила Хилендар. Било лято и в Света гора отново беснеел пожар, гълтайки гори и манастирски метоси. В гасенето на този голям пожар изгубили живота си няколко солунски пожарникари и полицаи. А когато пламъците дошли почти до самите хилендарски зидове, тогавашният игумен наредил от църквата да се изнесе *Троеручицата* и с нея да се поеме в литийно шествие около манастира. В същия миг се натрупали тежки, гъсти облаци, от които скоро ливнал дъжд и угасил пожара в момента, когато всичко се смятало за изгубено. Белградските вестници коментираха това чудо с язвителни писания, че в едно обикновено метеорологично явление, когато заради голямата горещина и изпарения се натрупали облаци и от тях се излял дъжд, фанатиците и религиозните виждат свръхестествено явление.

След известно време при игумена дошъл шефът на полицията в Солун, който командвал гасенето, и го попитал, защо не изнесъл чудотворната икона преди да загинат толкова от неговите хора.

“Е, мой господине – говори се, че рекъл тогава игуменът, – *Троеручицата* не се изнася без най-голяма неволя, а когато на сърбите им припари на пръстите. Иначе, ако се изнасяше по всеки повод, тя щеше вместо вас да бъде шеф на полицията в Солун, щеше да глобява за неправилно паркиране, да залавя жени в изневяра, да арестува дребни престъпници...”

*“Към теб, владетелко, която се бори за нас,
издигаме песни победни, а, избавили се от злото –
песни на благодарност, ние, слугите ти, Богородице.*

*Но понеже имаш мощ непобедима,
от всяка опасност ни избави, за да възкликнем:
Радвай се невесто непорочна!”*

Сменят се и се преплитат гласовете на монасите в Акатиста на Богородица: младежките, алтовите, с кадифено зрели баритони и с дрезгави старчески – на монаси с дълги бели бради, а отец Кирил, калугер с дребен ръст, съпроводан от двама млади монаха-великани, ни обхожда, размахвайки тежко кандило, от което ни обвива облак тамян.

Гледах техните аскетични, спокойни лица, пречистени с молитва, чиито черепи някой ден (никой не знае кога) ще заемат местата си на полиците в костницата извън манастирските зидове.

Малката църква Благовещение в учудващо празното хилендарско гробище в една зелена долчинка, оградена с каменна стена, е построена над костницата, в която предния ден случайно влязох и видях редовете с монашески черепи.

“Когато някой влезе в нашата манастирска костница – записал един хилендарец, – той има чувството, че от очните кухини на всеки череп някой тихо го вика – остани малко при нас, за да ти разкажем нашата тайна, да те въведем в твоята собствена тайна, която ако не разбереш и не живееш с нея, няма да умреш, защото вече си мъртъв!”

Когато ги напусне душата, хилендарците се погребват в това малко гробище, където тленните им останки прекарват три години. Тогава ги изкопават, вадят костите им от гроба, измиват ги с вино и ги поставят на полиците в костницата, написвайки на челото името с молив, който, както казват, никога не избледнява. По цвета на тези кости, посветените в тайната монаси могат да прочетат кой

колко далеч е стигнал в аскетизъм, отдаденост и святост в живота. Казват, че костите на най-чистите и най-примерните са розови, че миришат и че за тях не се е залепнала и най-ситната пращинка пръст, макар че са лежали цели три години под земята, докато други, в нашия свят, изгниват още приживе.

Ето, стоят тук, както и толкова техни предшественици от последните осемстотин години, и пеят в прослава на Богородица:

“Радвай се, о, висота недостижима за човешките помисли, радвай се, о, дълбочина необозрима и за ангелските очи! Радвай се, защото чрез теб се обновява сътворението; радвай се, защото у теб се зачева създателят! Радвай се, невесто непорочна!”

Всичко се случи за един-единствен миг, след блясъка настъпи пълна тъмнина. Извиквайки от болка като живо същество, старата турска къща, в която бяхме избягали, за да се скрием от немската бомбардировка, се срути върху главите ни, скърцайки с дъски и греди, в облак от разтрошен кирпич и тухли. Възрастните пак направиха нещо чудноватото, помислих си аз, успокоен от топлината на майчиното тяло, което ме прикриваше в тази странна, непозната дотогава игра. Тогава се появиха светулки, малки пламъчета, които щъкаха из тъмнината като мънички духове, шепнейки ми да ги хвана и да ги укротя. Някои се приближаваха твърде близо, но аз не можех да се помръдна. Върху мен легеше майка ми, а върху нея – цялата къща, в която всички бяха мъртви, дори и шареното коте, което през цялото вре-

ме държах в ръце. Навън се чуха викове и грохот. Усетих върху лицето си капчици вода, която – отнякъде отгоре – беше проникнала до мен. Светулките изчезнаха. Ставаше все по-студено. Помислих си, че тази игра трае прекалено дълго, за да е забавна. Така си играехме някога в просторните стаи на нашата къща. Масата в трапезарията, върху която беше метната тежка брокатна покривка с ресни, приличаше на замъка на някой вълшебник. Но тук никой не успяваше да ме намери. Изглежда този път страшно добре се бях скрил. Чува се викове. Майка ми мълчеше. Не знам колко дълго продължи всичко това; може по някое време и да съм заспал. Някои после разказваха, че там съм прекарал цял ден, но аз не вярвам на това, защото, когато най-накрая ме изровиха, грееше слънце, по небето се гонеха облачета, от онези – истинските, пухкавите, и някакви други, много побързи, сивкави, изстреляни от противовъздушните батареи. Стоях, примижал от толкова ярката светлина, на пепелището, сред отломките от довчерашния свят, сред купища тухли, керемиди, греди и покъщнина, сред мъртвите, докато някакъв човек смъкваше пръстена от нечия ръка, която стърчеше от развалините. Не бях се разплакал, докато не ми взеха котето и не го хвърлиха сред обгорените греди. “Херцеговците никога не плачат!” – казваше баща ми, който сега беше някъде далеч, на война.

Баба ми и майка ми избягали от града на 13 април 1941 година към склоновете на Требевич, където започнали да вият сирените, и се спрели в тази стара къща, в чиято градина била разположена противовъздушна батарея (вероятно *флакове – Flieger Abwehr Kanonen*, калибър двацет милиметра), надявайки се на тяхната защита от немските самолети. Но немците бяха успели да уцелят точно тези оръдия и сега стояха тук, пред мен, на пролетното слънце, с разтопе-

ни цеви като увиснали хоботи на метални мамути. На техните лафети лежаха овъглените тела на артилеристите. От развалините ме изровил вуйчо ми, но при нова експлозия на бомба бил ранен от шрапнел в главата; откарали го заедно с другите ранени в някаква болница. Баба ми беше мъртва, а майка ми, която ме беше закрила с тяло, била тежко ранена в гръбнака. Починала няколко дена по-късно. Под мен се намираше Сараево, от което се издигаха стълбове дим и прах. От него панически бягаха хора към Требевич. Стоях, без да знам какво да правя. Приблжих се до първото оръдие и се качих на металната седалка на мерача. Целех се и стрелях, викайки ‘бум-бум’ към самолетите, които, пикирайки, все още връхлитаха върху града. Това била, без да подозирам, последната отбрана на град Сараево.

По-късно чух, че под развалините били изгорели миглите и веждите ми, както и кичур коса, който паднал на челото ми (остатък от предвоенна къдрица), но на мен нищо не ми разказваха за това; само си шепнеха един на друг и ме гледаха странно; замълчаваха, щом забележеха, че се вслушвам в разговора им. Някои госпожи тогава вадеха кърпички от ръкавите и бършеха сълзите си. Знаех, че след това ще получа или пари, или бонбони. На седалката на това зенитно оръдие ми се губи известно време. Някой ме свали на земята и ме поведе към планината. Спахме в някакъв обор, където ме боцкаха сламките. Усещах миризмата на нещо съвсем непознато – гнило сено и оборски тор, смесена с дима от огнището. За градско дете на четиригодишна възраст, това беше заплашителна миризма на нещо непознато.

През тази, последната война, често ми се случваше да остана да пренощувам в някоя плевня или колиба близо до добитъка. Ноздрите ми тогава отново откриваха няко-

гашната следа на моето скиталчество. Не знам точно колко дена съм се скитал, изгубен из планината над родния ми град, кой изобщо ме е водел за ръка, хранел и завивал, а след това изчезвал във водовъртежа на всеобщата катастрофа, в който хората се губеха, търсеха и намираха. Най-накрая, един белогвардейски руснак, чието име изобщо не научих, а който по това време като лекар спасявал и откарвал ранени в болницата, ме завел у дома си, мислейки, че родителите ми са загинали. Той и жена му, чието лице си спомням като през мъгла, нямаха деца, и ме приеха като свое дете и затрупаха с купища играчки. Оглеждах се в лъскавата повърхност на самовара, като в криво огледало, и това е единственото, за което си спомням със сигурност. Двамата съпрузи, които бяха избягали по времето на Октомврийската революция от царска Русия, просто ме обожаваха. Като в някоя приказка, Бог им беше изпратил четиригодишно богаташко дете, което можело да каже само че е херцеговец и че се казва Момчило. Но всичко онова, през което съм бил минал през последните дни, седмици или, може би, месеци, направило своето: руският лекар лесно познал симптомите на скарлатината в нощите ми, изпълнени с бълнуване и висока температура, затова ме пренесли в Градската болница, където някой случайно ме познал и съобщил на остатъка от семейството ми, че най-накрая, съм открит. Миризмата на сено и говежди изпражнения, а по-късно мириса на чай и нафталин при моите осиновите-ли-руснаци, сега беше заменен от острата воня на лизол и други дезинфекционни препарати, на които смърдяха болниците през времето на войната. Най-накрая, сестрата на баба ми и мъжът ѝ, когато вече започвали да се предават и да се прощават с надеждата, че някога ще ме открият, ме върнаха у дома и в тази чест навиха старинния грамофон с

плоча, на чийто етикет пишеше, под куче с наострени уши, че то слуша “гласа на своя господар” (His Master’s Voice), и из трапезарията се разнесоха разкошните вълни на Щраусовия хубав син Дунав.

11. На Господа се уповавам; как тогава казвате на душата ми: “отлети на вашата планина като птица?”

2: Защото ето, нечестивците изопнаха лък, туриха стрелата си на тетивата, за да стрелят в тъмно върху правите по сърце”.

През бръмченето на монашеските гласове сякаш до мен достига и едно друго, далечно бръмчене от мотор на самолет тип *brege*, който управлява един наш далечен роднина, военен пилот. Той е прочут авиационен ас. Когато на тригодишна възраст получих силна кашлица, той ме качи на своя *brege* и излетя високо в небето (тогава се вярвало, че така се лекува тази детска болест), и, кръжейки над Сараево, видях родния си град – сребърно-зелена паница, налята със сън, без изобщо да разбирам нещо. Първият ми полет – дори не съм сигурен, дали това не е било само сън. От всичко това, у мен е останала само бледа дيريا от трясъка на мотора и вятъра в ушите и усещане, подобно на сънищата, в които, когато сме много малки, сънуваме, че пропадаме, а всъщност, казват, че точно тогава растем.

Малко след този полет на нашия роднина-летец му забранили да лети, защото, както се твърди, не съвсем трезвен прелетял със самолета си под Стария мост в Мостар, така че от всяка страна на крилата оставало едва по две педи. Днес този мост е разрушен и всеки би могъл без

какъвто и да било риск да прелети на това място над смарагденозелената Неретва. Един мъдър човек пише, че “от всеки каменен мост по-трайна е сянката, която той остава върху водата”.

Накратко, след като бил свален от полети, разрешили му да води пилотската столова на летището, за да не бъдел съвсем далеч от самолетите и приятелите си летци. И въпреки че вече не летял, всички го обичали и считали за голям ас. На шести април 1941 година немските *месеримити* за първи път нападнали града рано сутринта. Нашият роднина, сънен и малко махмурлия, изтичал от столовата, където живеел, закопчавайки на бегом пилотския комбинезон върху пижамата, дотичал до първия боен самолет, влязъл в него и, стартирайки мотора, се понесъл с рев към пистата. Искал да спре немските ескадрили, но това бил един стар, трмав двукрил самолет от типа ‘потез’, чиито струни между крилата свирели на вятъра като небесна арфа. Немските изтребители го направили на решето още преди да се отдели от земята.

Тази нощ пак лети, носен от мелодията на калугерските гласове.

В нашата къща майка ми не беше споменавана, поне не пред мен. Името ѝ сякаш беше покрито с воала на някаква болезнена тайна. И досега не знам, защо е било така. Може би става въпрос за прекалено силно чувство за благоприличие, някаква странна деликатност, която не позволява с думи да се ровят стари рани; така че, за да мога покъсно да сглобя нейния образ, трябваше с години, още от малък, да събирам и лепя частици от случайно уловени или

дори откраднати фрагменти от този портрет, унищожен през април 1941 година на хълма над Сараево.

В големите романи обикновено прескачам детството на главните герои. Продължавам да следя книгата едва когато нейният герой навлезе в юношеските си години. И, що се отнася до големите писатели, те винаги описват детството като идилично, щастливо време, което у мен буди своеобразна потайна завист. Единствените книги за детство, които действително съм изгълтал на един дъх, считайки ги за един вид собствена биография, бяха “Дейвид Копърфилд” и “Оливър Туист”. Затова, не бих се и осмелил да пиша за детството си, ако то не беше истински ад, през който може да се проследи тази хроника на изгубения град. Пишейки за майка си на възраст, когато съм двойно по-стар от нея в оня момент, когато загива, защитавайки ме, ми се струва, че в моите спомени тя се отъждествява с града, в който съм роден, и че става дума за двойна обвързаност – това психиатрите наричат страх от сепарация, който ни оформя още от най-млада възраст. Онази паянтова турска къща, която се срутва върху нас при немската бомбардировка в самото начало на Втората световна война, приема чудовищни размери и днес на главата и раменете ми се срутва един цял град – люлката, от която за пръв път видях небето. Несъмнено, саможертвата на майка ми, за да живея аз, поражда у мен дълбоко чувство за вина, а пък загубата на Сараево става кулминация на това.

Случва се на млади години да изгубим някои близки и скъпи хора – свои връстници, и, спомняйки си за тях след много години, да си ги представяме така, както са изглеждали, когато сме ги срещнали за последен път: стройни, златокоси и пълни с живот. Те са имали щастието да си отидат от

този живот навреме, млади и красиви. Избегнали са старостта и всички унижения, която носи тя.

И когато днес гледам образа на майка си на няколко случайно запазени снимки (хората от онова време са се снимали много по-малко, отколкото сега), виждам как една висока, стройна млада жена ме държи за ръка, и, полунаведена над мен, ми показва да гледам към апарата на уличния фотограф. Не вярвам някога да е пътувала някъде, освен до някой балнеокурорт, както било обичай по онова време; не знам дори дали е виждала морето, но нейната изискана елегантност, тъмните костюми с бели дантелени яки, както и нейната кокетна шапка, каквато по това време носели Джийн Харлоу и Дийна Дърбин, звезди от киносалоните, разкрива една истинска млада дама. Говореха, че свирела на китара, а няколко запазени гоблени, които избродирала, свидетелстват за склонността ѝ към романтични пейзажи с вятърни мелници и закътани езера на фона на синкави планини. Онези, които я познаваха по-добре, вече са умрели, а датата на нейното раждане, най-малкото, което можеш да знаеш за майка си, е записана в регистрите на забранения за мен град. Остава ми, значи, само някаква трепкаща светлина, аурата около нейния образ, който не съм могъл да запомня, защото съм бил твърде малък, и това е всичко – и прекалено малко, и много. Поради това, образът на Богородица, младата жена с дете в обятията, за нас, които не сме опознали своите майки, вероятно значи повече от библейска тема.

*“Господи, Исусе Христе, Боже мой,
помилуй мене грешнаго”*

Веднъж трябваше да напиша автобиографията си. Написах:

“Покойната ми баба Йована, по баща Петкович, от Брани Дол над Моско, останала рано вдовица. Имала четирима сина.

Най-старият син емигрирал в Америка.

Стигнал някак си до мината Гар в Индиана (*правилно: Монтана, бел. пр.*) и започнал работа като миньор.

През 1920 година загинал на двацет и четири годишна възраст, защото в мината паднала греда на главата му.

В селото на баща ми, Мириловичи (последна поща Билеча), пристигнали така американските спестявания на чичо ми и обезщетение от минната компания.

Пристигнали още и неговият джобен часовник *omega*, официалният черен костюм за излизане, пет чифта колосани нагръдници, чифт червено-бели обувки на дупчици, гети и седефени копчета за риза.

Пристигнала и снимката на чичо ми: с високо чело, светли подстригани мустачки, неизразим копнеж в погледа, костюм с ниски ревери, твърда яка и папийонка – всичко това с цвят на избледняла сепия.

Баба ми поделила обезщетението между тримата останали синове.

Дъщерите не се броели. Иначе, те били три.

Единият син построил нова къща и нова цистерна в село Мириловичи и останал тук чак до смъртта си. По време на големите суши единствено в нашата щерна имало вода и всички идвали да си наливат.

Вторият син завинаги се преселил на север, в областта Бачка, на самата унгарска граница; купил имот и станал най-уважаваният човек в този край.

Третият, покойният ми баща Гойко, когото баба ми, като най-малък, обичала най-много и единствен изпратила в училище, с парите от Гар (Индиана), продължил да се учи по света, станал господин, оженил се за девойка от старата сараевска фамилия Велимирович и така, през 1937 година, съм се родил аз, в град Сараево и съм се научил да различавам Вивалди от Бокерини, скоч от бърбън, Брак от Пикасо (в кубистичния период), *Dom Perignon* от *Laurent Perrier*, всичките най-уважавани неща в живота!

Ако онази гнила греда в рудника Гар (Индиана), много години преди да се родя, не беше паднала на главата на нещастния ми чичо, вероятно нямаше да стана писател. В най-добрия случай, щях да съм пастир, нощен пазач или мистър на културата.”

Останала за втори път вдовица, с две дъщери и двама сина, баба ми по майчина линия, госпожа Елка Велимирович, за да преживява, държала малък пансион за по-сериозни ергени на Улица Краля Петра. Двете ѝ дъщери били хубавици и помагали на майка си в работата. Предвоенният генералщабен капитан първи клас, Павле Илич, се влюбил в леля ми Милена и отишъл заедно с нея на война; през 1942 година четниците пленили леля ми край Горни Милановац и я предали на немците, които обесили сто и петдесет партизани на всеки пети телеграфен стълб по пътя от Крагуевац до Белград.

Бившият капитан излезе от войната като прославен партизански генерал, но никой от семейството не искаше повече да го види, считайки, че е виновен за смъртта на Милена.

В този малък и скромнен пансион живеел и баща ми, работещ тогава като висш финансов чиновник. Човек с навици, държащ на реда, строг и понякога твърде прям,

напредвал в службата, оженил се за втората сестра, Бояна, която го очаровала с естествената си изисканост и свирене на китара. Уроци ѝ давал някакъв тайнствен ерген, за когото в семейството се говореше, че бил таен агент на Коминтерна и че само минавал през Сараево заради някаква мистериозна задача. В случая на женитбата на баща ми, селско момче, което с много усилия завършило образованието си, с градска красавица от добър произход, се крие загадка – тук се свързват почти несъединими светове, чийто плод, по някаква случайност, съм аз. Винаги строго облечен, никога, дори и у дома, без вратовръзка и жилетка, баща ми до смъртта си беше свързан със своя планински херцеговски произход, отстоявайки езика на предците си.

През 1941 година отива като запасен офицер на война, където го пленяват и го изпращат за четири години в лагер за офицери в Нюрнберг. На новата власт, след войната, са нужни специалисти-финансисти, на които може да разчита, и той, зает със създаване на новата държава, пристига от Белград в Сараево, едва след една година, за остатъците от предишния си живот – мен и покъщнината, която някой е запазил. Едва стигнали в Белград, го изпращат за две години да уреди финансовите дела в новоосновените посолства в страните от Северна и Южна Америка. След това е основавал много банки в страната и е бил техен пръв директор. Често съм казвал, че съм роден в семейството на беден директор на банка, което, всъщност, беше истина; когато умря, в сметката на баща ми имаше точно толкова пари, колкото да се купи ковчег и да се плати превоза му до Херцеговина. Излизайки в пенсия, той се пресели в Дубровник, за да бъде колкото се може по-близо до Херцеговина, чийто планини виждаше от терасата на къщата си. През последните двайсет години от живота си, заобиколен

от богата библиотека с исторически книги, той, търсейки собствените си корени, изучава родословното си дърво, но изобщо не завършва този ръкопис. Преди смъртта си иска от мен да го погребва в селското гробище на Мириловичи, където трябваше да изкопаем гроба в камънака с динамит. Учудваше ме този избор; защо не искаше да почива в Дубровник, където беше живял толкова дълго, в Бониново, едно от най-хубавите гробища в Европа, откъдето погледът стига чак до Италия, а на селското гробище, по което пасат овце и кози? Но какво беше за него морето? Нищо. Преди всичко, този спокоен, строг човек със сиви очи, притежаваше историческа памет. Сякаш е знаел, че много сръбски гробове в Дубровник ще бъдат осквернени през тази война, а надгробните плочи – разбити, и че никой от роднините няма да може да запали свещ на тях.

Признавам, никога не сме били прекалено близки. Нервираше го моят странен занаят, далеч от реалността, моето поведение, а вероятно и това, че, макар и без да искам, му напомнях онова, което искаше да забрави – семейството на майка ми. Като всички херцеговци, никога не ме целуна, само по мъжки ме прегръщаше и потупваше по рамото. И това беше всичко. Никога не споменаваха книгите, които бях написал, въпреки че му изпращах всяка с посвещение. Когато умря, втората му жена измъкна от бюрото му голям дебел пакет в жълт плик, пристегнат с ластик. Отворих го и пред мен се оказа купчина изрезки от вестници, изрязвани грижливо; тук се намираха много статии, които бях писал, рецензии за мои книги и представления, дори и най-незначителните съобщения от по няколко реда за това къде и с кого съм бил, а и под най-малките и най-незначителните стояха датата и името на вестника, където е публикувано, изписани с красивия му почерк. Никога

не ходеше на църква, макар че не беше атеист. Сигурно поповете, които рядко идвали в затънтеното му село и за които по този случай били организирани истински малки угощения, докато гладните деца с широко отворени очи гледали от ъглите това изобилие, са му оставили неприятни спомени.

Започна наистина да ми липсва, едва когато си отиде завинаги. Виновен съм пред него. Изобщо не го заведох до Гърция, мислейки, че за това винаги ще има време, а на него толкова му се искаше!

Все пак, ето, през тази нощ е тук, в хилендарската църква, с мен, и почти виждам колко му е неприятно, че не може да следи молитвения ритуал...

“Алилуя. Алилуя. Алилуя.”

След Акатиста – хвалебствената песен към Богородица – изплувах от синкавите облаци тамян и видях дървения трем, под който мълчаливо стояха монасите и аргатитенаемници в манастирското стопанство. Скоро на трема се качи достолепен старец с дълга бяла брада, пред който се разкриха вратите на трапезарията. Това беше просторна зала с правоъгълна форма с няколко дълги дъбови маси с пейки. Само на една маса беше сервирано за тридесетина човека. Останалите бяха празни, сякаш мълчаливо напомняха за стотиците калугери, обядвали тук още от четиринайсети век. Седнахме, но никой не докосна храната, преди игуменът да я благослови, благодарейки на Господ, че ни я дарява. Пред всеки от нас се намираше метална чиния с леща, приготвена само с вода, парче ръжен хляб, домат и чаша червено манастирско вино *рецина*. В този момент един млад

послушник започна да чете житието на някакъв светец от древна книга върху статив, напомнящ такъв за ноти. В пълната тишина се чуваше скърцането на вилиците на аргатите и звъntenето на прибора за храна. Вечеряше се мълчешком; сякаш никой не обръщаше внимание на онова, което яде. Седях сред аргатите и гледах техните скулести, тъмни лица, обрасли с едноседмична брада. Ядяха набожно скромното ястие със загрубелите си ръце, в чиито пръсти лъжиците изглеждаха като лъжички за сладко. От дългата стена ни наблюдаваха мълчаливо очите на монасите, владичите, митрополитите, кралете, императорите и ангелите от шествието, нарисувано през седемнайсети век от знаменития хилендарец Георгие Митрофанович. Беше доста странно да ядеш под фреските, сред монаси и лозари, които сякаш бяха близнаци на онези от стената.

Не забелязах сред хората около дългата маса нито един охранен или пълен. Монасите придават много по-голямо значение на поста и гладуването, отколкото на храната, за която не е прилично дори да се говори. С възхищение ми разказваха за своите братя, които в пещерните килии не ядат и по четирийсет дена, молейки се през цялото време. За техния подвиг и самоотрицание се говори с възхищение. В Хилендар нито веднъж не чух някой да спомене, че някое ястие е вкусно или особено добре приготвено, нито че някое вино е по-качествено от друго. Споменават единствено водата от кладенеца на свети Сава в южната част на манастира, която наистина е ледена наред юли месец. Ако се пие от стъклена чаша, тя сигурно би се замъглила, но всички пият от *цимента* – метално канче, завързано за верига да не падне в кладенеца, или, просто, от ръка. “Когато Сократ видял момчето да пие с ръка от извора, счупил чашата” (Мистериозно изречение от детството ми).

Спомних си с тъга и отвращение за своя живот и живота на приятелите си, нашите дълги пътувания до места, където можеш да се нахраниш добре – не знаем нито една молитва наизуст, но всеки от нас спокойно може да издиктува списък на предястия, ястия и десерти от много световни светилища на плюскането. Стори ми се, че тялото ми се разпада от гнилотата на месото, рибата, сосовете, мидите и кремове, които съм изял през всички тези години.

Вечерята започна точно в шест следобед по наше време (в Хилендар времето се пресмята другояче, от изгрев до залез слънце), а завърши, не знам, може би само половин час по-късно, когато игуменът удари с лъжица по чашата си, стана заедно с всички, прекръсти се и благодари на Бога за храната, която, може би, сме заслужили през този ден. А по време на тази вечеря, една от най-кратките в живота ми, времето, спряно от погледите на монасите и ктиторите от стените, сякаш направи така, че всички ястия, които някога съм вкусил, да се свият в една единствена сиромашка чиния постна леща, а цялата световна винарска изба – в глътка възсладка рецина, която миришеше на бъчва.

В края на шейсетте години, през време на най-голямото сараевско благоденствие, близо до старото бутмирско летище, върху някогашния имот на фамилията Ефтанович, беше открит вероятно най-странният ресторант в Европа – “Кула”, който бързо стана едно от най-любимите места за вечерни развлечения за жителите на този град. Всъщност това беше затвор, в който като келнери и готвачи служеха затворници, които се връщаха в килиите си след завършване на смяната. Управители на зали бяха надзиратели, предрешени със смокинги и папийонки, а портиери, гардеробиери

и пазачи на паркинга – охраната на затвора. “Кулата” минаваше за място, където в града можеш да се нахраниш най-добре, а маса за вечеря трябваше да се резервира дори няколко дена предварително. Специалитет на заведението, горещо препоръчван от надзирателите, освен босненската – наследена от турската – кухня, беше и дивеч, приготвян по най-различни начини: месо от сърна, фазани, диви свине и зайци от Сараевското поле – излишъка от богатата ловна плячка на локалните политици и техните дворцови камарилки. И самата управа на затвора с удоволствие отиваше на лов по околните планини и широко поле, а затворниците с особено добро поведение служеха за викачи и ловджийски кучета. Да сервират в “Кулата” за осъдените беше голяма привилегия: вместо оскъдната затворническа храна без вкус, те имаха по подразбиране правото да доядат онова, което остане в чиниите след посетителите, да съберат угарките от препълнените пепелници, които по-късно развиваха, махаха филтрите, отделяха тютюна от охладената пепел и го завиваха в хартиени салфетки или вестник. Сякаш на отбраните ястия особен вкус придаваше нещастieto на персонала с безукорно държание под бдящите, всевиждащи очи на надзирателите с восъчни лица, така типични за полицейските служители, които рядко напускат мрачните стени на затвора и казармата. А, може би, сарайлиите (жители на Сараево), без оглед на това към коя народност и вяра принадлежаха (в “Кулата” излежаваха присъди и едните, и другите), изпитваха тайно удоволствие от това, че животът, по някаква случайност, им е определил роля на посетители, а не на затворници. Това се виждаше от благоразположението и сърдечното им отношение към тези мълчаливи нещастници, обръщението на “ти” и честото оставяне по някоя цигара в уж забравена кутия или на изхабена запалка, та

дори и нарочното забравяне на дребните след плащането на сметката. Това беше място много по-рафинирано и жестоко от “Прокълнатия двор”, където, вместо митичният Карагьоз, управляваше много по-дискретен, но и по-опасен Управител, човек, чието лице бързо се забравяше след случайна среща в “Кулата”, но не и очите му – два коси процепа, в които като в масло плуваха тъмни зеници на хрътка.

Което е най-странно, в “Кулата” редовно идваха на обеда и вечери авторитетни сараевски интелектуалци, а сред тях – най-често известни литератори, не намирайки нищо необичайно в това, че обядват в кафкианска затворническа колония.

С две думи, не се оказва случайност това, че именно град Сараево, а не някой друг, измисли “Кулата”, невиджано съчетание от зандан и кулинаруен рай, ненадминато място за удоволствие – идеална картина на света, който е комбинация от всеобщ затвор и всемогъща и всевиждаща Управа, която е на власт, и където посетителите са временни щастливци, докато се държат раболепно и лоялно към властите, защото, щом престанат, разменят местата си със затворниците, а във всичко това жителите на този нещастен град не откриваха нищо странно, така сигурни в трайността на своето удобно, привилегировано положение.

Признавам си, че и самият аз съгреших. И аз веднъж бях в “Кулата” на обяд, но ако не съм бил, нямаше да четете тези редове. Макар че гордостта се счита за един от най-тежките грехове, суетата подтиква писателят въпреки всичко да влиза и в най-порочните и мрачни места, считайки се за свидетел, на когото всичко се прощава. Това беше последния път, когато стъпих в родния си град, а в “Кулата” ме заведе една моя стара, никога не осъществена любов, след дълга разходка под сенчестите корони на платаните,

които водят към извора на река Босна. Някога крехко бледо девойче с големи очи с блясък на див кестен, през тази есен понатежала зряла жена – само очите ѝ още притежаваха отблясъка на нежните години – ми предложи да обядваме на едно място, “където можеш да се нахраниш изключително добре” и там да продължим разговора си за добрите стари времена., та така се озовахме насред стаения пъкъл, който тлееше без дим и видима жарава, а тя, въпреки изтънчената си душа и влечението си към белетристиката, изобщо не забелязваше това, чудейки се защо не мога да ям. Може би за пръв път в живота си в “Кулата” почувствах същината на непочтеността на този град, който беше успял да приспи една толкова нежна и изтънчена душа, каквато беше моята приятелка. Същността на това зло се състои именно в невероятната способност да принизи и измърси всичко, до което се докосне, и което по нещо се различава от установените ценности. Да превърнеш университетски професор в кухненски прислужник, който бели картофи, да принудиш цигулар да празни пепелниците на своите довчерашни слушатели от концертната зала, а собственикът на реномиран някога ресторант да се върне в началото и да сервира на посетители, които до вчера са считали за най-висока чест в края на вечерята да ги попита дали са доволни – това можеше да направи само Сараево и нито един друг град. Виждах през тази война генерали (прескочили по няколко чина) как мъкнат със себе си изгладнели професори по литература, които им пишеха мемоарите за мизерна квартира и малко храна. “Ти няма какво да мислиш – говореше полупияно един на своя Екерман, когато той си отваряше устата, за да каже нещо. – Твоята работа е да мълчиш и да записваш, каквото кажа!” Покрай онези, които от време на време, по една или друга причина, са се разбунтували против един та-

къв порядък и са били наказани по един или друг начин, сарайлии минаваха, убеждавайки себе си и своите близки, че, вероятно, са си го заслужили. Едно от обичайните оправдания пред съвестта най-често гласеше:

“Защо, аджеба, му трябваше да прави това! Добре си живееше...” И постоянните посетители на “Кулата” се самоуспокояваха, че групата на сервитьорите-затворници, на които сараевската непочтеност беше отнела дори правото на достойно затворническо страдание, включва уж само дребни нарушители на закона с почти оперетни, комични съдби. Но наслояването на дългогодишно унижение, мъка и нещастие в това, както и на безброй други места, предизвика всеобща експлозия на мракобесието, която срива и пръсна на парчета тази дългогодишна, така упорито и умело прикривана лъжа. И не случайно “Кулата” стана символ. Сякаш отнякъде от библейската древност долетя огнен стълб, който срива Содом и Гомора и изгори до сърцевина довчерашния свят точно на това срамно и грешно място.

Тъй като се намираше на самата демаркационна линия, “Кулата” стана своеобразна граница между воюващите народи. Равнодушните картографи начертаха тази линия след споразумението в Дейтън, и тя – само какъв абсурд – мина точно през това здание, разделяйки ресторанта от кухнята. Възникна проблема как да се сервира ястия от свинско, което строго забранява Корана, ако кухнята е на територия, която принадлежи на исляма. В Сараево, значи, остана само една единствена месарница, в която може да се продава свинско, и то предназначено изключително за хърватите. Естествено, не затова границата беше преместена на съответно разстояние, в мюсюлманска територия.

Впрочем, през цялото време на войната, а и днес, когато е сключен някакъв там мир, “Кулата” продължава да е

затвор. И не само това, в “Кулата” продължава да работи онзи същият ресторант, в който сервират затворниците, които не са имали къде да отидат. Някои от тях, след излежаване на присъдите си, доброволно останали, за да бъдат келнери и готвачи, точно като сараевските умопобъркани, които, след дълго лутане из разрушения град, след като лекарите и пазачите напуснали психиатричната болница на Ягомир, се върнали сами в болничните си стаи. В лудницата, все пак, има по-малко лудост, отколкото на свобода.

Злокобният дух на Сараево, изпуснат от счупената бутилка, е по-силен и от победените, и от победителите.

Господи, помилуй преди всичко онези клетки сараевски старици – едни от първите, които ни напуснаха – онези, които се влачеха покрай стените и правеха път на всекиго, онези, които, надживели близките си, стъпваха безшумно, сякаш се извиняваха, че съществуват; онези смирени стари жени, които събираха отпадъците от сергиите, когато се затваряха пазарите, преди миячите да ги отмият с маркучите; винаги с пазарски торби в ръце (в Сараево тези торби се наричат *цекери*) – празни торби на нещастieto, в които трябва да съберат всичко, което намерят пътьом: стари вестници, дърва за отопление, корави парчета хляб. Родени през Първата световна война, станали зрели през Втората, а издъхнали по време на тази, през главите им бяха минали три войни, а през цялото това време почти не знаеха за какво се водят: без омраза в сърцето, само се опитваха някак да поддържат слабичкото пламъче на живота. Пепелта им беше разпръсната от ветровете на историята. Господи, помилуй тях вместо мен, грешния! Кой знае колко от тях са измрели през четирите години война, стискайки със слабите

си ръце шишенца от лекарства, които вече няма никъде, а колко от тях са се смръзвали през студените и безутешни сараевски нощи на февруари, през които ти се струва, че никога не е имало лято, нито че някога ще го има.

Намирали ги вкочанени и съсухрени, като загинали птици, които са попаднали по погрешка в някоя стая и не са могли да излетят от нея. Кой знае кой ги е погребвал, без молитва, само под свистенето на куршуми от снайпери и прашенето на клоните на замръзналите дървета. Тази нощ в Хилендар – това е молитва за техните нежни души, от която и вяра да са, защото Бог е един.

*71. На Тебе, Господи, се уповавам
да не се посрамя никога.*

*2: Избави ме в правдата Си и освободи ме,
приклони към мене ухото Си и спаси ме.*

*9: Не ме отхвърляй във време на старостта ми,
не ме оставяй, когато отпада силата ми.*

През пролетта на 1941 година вълна на всеобща лудост заля град Сараево...

Тълпата плячкосваше еврейски и сръбски магазини. Хората се заваляха и падаха под прекалено тежкия товар на ограбената стока.

Пълзяха като насекоми по покрива на еврейския Храм, откъртвайки от купола късове медна ламарина.

Палеха знамената на Кралството и издигаха нови, с червено-бели шахматни гербове. Акламираше се нововъзникналата Независима Хърватска държава и новите власти.

Както и всички останали сърби, трябваше да предадем радиоапарата марка *телефункен* и пишещата машина марка *адлер*. Грамофона не ни отнеха, но вече никога не слушахме музика на него.

От време на време се появяваше онзи руснак, който ме беше осиновил. Редовно носеше шоколади и играчки. Често носеше униформа на немски офицер. Слагаше ме на коляно и през цялото време гледаше тъжно, повтаряйки: “Малки дец, малки дец...”

Веднъж ме изведе на разходка. Натъкнахме се на голямо събиране на хора, които размахваха знамена и викаха нещо. Извиках, колкото ми глас държи: “Да живее краля!”, спомняйки си за чичо Никола във файтона, и всички се обърнаха към мен с гняв. Руснакът ме замъкна до една порта и ми нареди да не викам повече нищо.

В шумолящата плюшена кутия на театъра даваха “Синята птица” от Метерних. Това беше първото посещение на театър в живота ми.

През зимата на 1943 година се разболях от коремен тиф, от който тогава се умираше. Лекуваше ме доктор Алкалай, домашният ни лекар, един случайно останал евреин. Леля ми палела свещ над главата, защото мислела, че умирам. Измъкнах се. Тифа в Сараево, иначе, бяха донесли мюсюлманските бежанци – мухаджерите.

Всяка неделя отивахме на гробище, за да се грижим за фамилната гробница. Играех си сред кръстове и ангели, чиито бетонни крила бяха изпочупени, и слизах в празна, порутена гробница, пълна с ехо, докато леля ми поливаше трицветните теменужки.

На един кръст сричах буквите от името на майка ми:

БОЯНА КАПОР

Преди Олимпийските игри в Сараево преместиха това гробище на друго място. Погребана е с жертвите на фашизма в някаква голяма гробница, която изобщо не съм виждал, защото четвърт век не съм идвал в родния си град. Много преди тази война, той ми отне правото да посещавам своите мъртви. Но това вече не е важно.

Гробът на майка ми е в тази книга.

А сред целия този смъртоносен и всеразрушаващ водовъртеж на историята, който разтърсва град Сараево из основи, така че звънко се тресат дори и кристалните полилеи в гостната стая, старата ми леля се опитва да поддържа вътрешния ред на всяка цена, сякаш навън нищо особено не се случва. Всеки ден тя грижливо чисти останалите килими, онези, които още не сме разменили за храна, а аз оправям заплетените им ресни, докато пастата, с която е намазан паркета, се завира под ноктите ми; месинговото хаванче с чукалото и кантарът върху бюфета блестят с матов блясък като в щастливите времена, белите кухненски плочки лъщат от чистота, закусва се, обядва се и се вечеря в точно определено време, дори и когато за обяд имаме само шепа варена царевица, която се сервира, сякаш става дума за предвоенен неделен обяд. Тази дребна остаряла жена с пълно тяло върху отекли крака с разширени вени и обувки с изкривени ниски токове, сякаш с поддържането на реда в малкото си гнездо се противопоставя на всеобщия хаос, който един по един отнася близките ѝ, унищожава града, в който е израсла, и с великанските си клещи изскубва като зъби от челюст, цели къщи, палати и установени обичаи. И когато сред трясъка на ескадрилите, свистенето на бомбите и експ-

лозиите изчезват така стабилните до вчера сгради в съседство до нас, щом се върнем от скривалището, първата работа е да се обърше падналата мазилка от масата в трапезарията и картините, сякаш ставаше дума за обичайно неделно почистване.

По средата на Главната улица, между два начина на живот, къща номер 26 в умален мащаб представлява последната крепост на европейската цивилизация, а главното полесражение е в кухнята, върху черния плот на огромната зидана печка с месингови дръжки и излъскани съдове. Покритият пазар наблизко, който бил построен от Австроунгария, се нарича *Маркале* (Markthalle), зеленчукът за супа е *гринцайг* (Grünzeuge), гарнитурата от зеленчуци се нарича *чушпайз* (Zuspeise), тестените изделия – *мелиспайз* (Mehlspeise), а супата със запръжка – *айнпрен* (Einprensuppe). Тук е козунакът, който се яде с чай и се нарича *милиброд* (Milchbrot), а в най-тържествени случаи се сервира и прочутата *сахер-торта*, чиято рецепта произлиза от несравнимия виенски хотел *Сахер*. Неделният обяд обикновено се състои от телешко варено *ринфлайш* (Rindfleisch) с хрян и доматиен сос, задушени картофи, зелена салата и накрая (ако е сезонът) на масата се сервират истински чешки кнедли със сливи, оваляни в тъмна препечена галета. Типичен средноевропейски обяд на триста метра разстояние от многобройните гостилници, на чиито отворени витрини дими яхния и *япънджа-долма* (пълнен пипер) пача и *япрак сарми* (лозови сарми), бамя, овча карантия, кебапи и глави и десетина различни видове бюреци и баници: от онези с картофи, със сирене, със зеле (зелници) и с тиква (тиквеници), до “пита нако” – баница само от кори, без нищо – всички тези екзотични ястия разпъват невидима завеса от сетивни ориенталски вкусове и мириси.

Още от къщите в дворовете зад нашия достига тежката мизантропия на масло и лой, с които се готвят турските манджи. В задънената уличка – кърсокака край номер 26, се сблъскват така мирисите на Европа и Ориента, тулумбите и тортите, лойта и маслото, хляба и питите, наричани *сомуни*.

Нито старата ми леля, нито аз, естествено, не сме могли да знаем, че тази безмълвна, но така упорита битка между двата начина на живот, която се разиграваше непосредствено край нас, е само продължение на страшната вековна война между две цивилизации – християнската и ислямската, която е започнала много преди нас, и в която бяхме принудени да участваме не по наша воля, чрез самата орис на мястото, в което сме се родили. Нашият стил на живот, в който се примесва умерено православие, започва, значи, след Берлинския конгрес, когато Австроунгария, в споразумение с останалите велики сили, през 1878 година окупира Босна и Херцеговина, уж с намерение да въведе най-накрая ред в нея и когато била удавена в кръв съпротивата на босненските турци, предвождани от сараевските мюсюлмани начело с Хаджи Лоя.

Двама френски пътешественици (Chopin и Ubcini) отбелязват през 1856 година, че “този град има славата на огнище на фанатизма, както и център на босненската аристокрация и в него човек трябва да отиде, за да се запознае с истинските турци и изродената аристокрация на славянските ренегати...” И колкото тази империя и да се мъчи да европеизира Сараево, да канализира и обуздае с бяло каменно корито плитката река, която от време на време може да подивее и да разруши всичко пред себе си – точно като онези, които от малки са пили водата й; да построи мостове от камък и мъгла, музеи, та дори и помпозен театър, в който пътуващи музиканти от всички страни на Монархията успяват

някак си да изпълнят оперетите на Франц Лехар и Супе; значи, колкото и да се мъчи по свой начин да направи по-приличен този голям ориенталски лабиринт от махали, просъществувалият петстотин години обособен начин на живот се защитава упорито и с ориенталски хитрости, и като разглеждаме тази история днес, след сто и двайсет години, очевидно е, че европейската култура е само неудачна кулиса, през която в края на двайсети век нахлува спотаеният дух на исляма, чакал дълго да си отмъсти.

*86. Господи, приклони ухото си,
послушай ме, защото съм сиромаш и немощен.*

Като остарял Сизиф, през детството и ранната младост минава прегърбеният Продавач на пясък с торба на гръб. Обикаля града и продава най-фин ситен пясък, който вади в горното течение на река Миляцка, на скришни места между скалите, пресява го през сито, суши и разнося по къщите, изкарвайки така по някоя пара за живеене. Никога не го чухме, освен ‘благодаря’, да изрече една единствена друга дума. Леля, след като купеше тенджерата пясък, го пускаше в кухнята, където той се свиваше на стола, за да бъде колкото се може по-малко забележим, а тя му даваше да хапне нещо и да вземе със себе си и за след това. Ние го гледахме като божи човек, който като някакъв старозаветен цар, преоблечен като просяк, идваше, за да изпита нашата добрина. Домакините по онова време миеха съдовете с луга, след като сваряваха пепел във вода с малко сода каустик, която им разяждаше кожата на ръцете. Преди да употребят луга, търкаха казаните за варене на петмез и сапун, котлите и тавите с речен пясък, който най-добре смъкваше нагара от

открития огън. Като през някакъв жив часовник, пясъкът на времето изтичаше през ръцете на старичките, отбелязвайки края на епохата преди препаратите за миене. Сякаш тази фина струйка пясък за две пари, с почти недоловимия си шум, лека-полека покрива и моите спомени от онова време.

41. Блажен оня, който обръща внимание на немощния.

В зъл ден ще го избави Господ.

През всичките четири години на войната из Сараево се лута като прокълнат градският луд Никола Черноработник и всичко онова, което градът не смее и да прошепне, му се приписва на него. Едно ужасяващо време така създава свой митичен герой от душевно болния клетник Никола, предвоенен дърводелец, който от своя занаят запазил само една дървена летва, която конвулсивно стиска в мършавата си кокалеста ръка – подпира се с нея, върти я, размахва я и заплашва, водейки непрекъснато някакъв, известен само на него, безкраен монолог, пълен с шум и гняв.

Кльощав и с дълги крака като подвижни маши, този четирийсетгодишен мъж е облечен в нечий изхвърлен фрак с прекалено къси ръкави, препасан с въже. На главата му, върху късо остригания му череп, винаги е прашното бомбе, по-малко с два номера. От ръкавите му стърчат посинели деформирани ръце, без риза, а гърдите му се красят от различни значки, розети и отличия, събрани кой знае на кое сметище. Никола Черноработник, за когото се говореше, че бил уважаван дърводелец и че произхождал някъде от Чехия, крачи бързо през дните на детството ми, сякаш почти лети, без да докосва грешния сараевски асфалт, като няка-

къв магьосник, който може всичко и се осмелява да направи всичко. На просторния площад между новата православна църква и Маркале, немците, след идването си, издигат висок обелиск, завършващ с пречупен кръст, на който седи грамаден сив орел с разперени криле. Никола го обикаля и го гони с летвата, викайки колкото му глас държи, че “ще има хляб, чак когато тая гарга си отлети от Сараево!” Въпреки че в града има още двама прочути луди – Мушан, който с все сила се удря с юмруци по главата, викайки колкото му глас държи: “Дай боже да умра!” и лудият Лазар, на когото все му открядват обувките, докато спи – Никола Черноработник във всеки случай е най-прочутият.

Сараевската легенда разказва, че през последните дни на войната го убили немците, когато, виждайки ги как маршируват, изпълнени с гордост от себе си и своята сила, като подвижни оловни войници, извикал с цяло гърло: “Халт!” Дресирани, както Бог ги е дарил, немските войници се заковали на място, в редица, права като под конец. “Само Хитлер и аз можем да ви спрем !” – захилил се Никола Черноработник с беззъбите си уста и паднал от откосите на шмайзерите, покосен на брега на Миляцка край Принциповия мост, заплащайки с главата си последната си шега. Все пак, по-вероятно е от него да са се отървали освободителите на Сараево, на които също се подигравал, в новото време, което нямало прекалено чувство за такъв вид хумор. Но, както и да е, с изчезването на Никола Черноработник градът сякаш сам спрял собствената си безумна въртележка, пуснатата и завъртяна от онзи благороден луд.

Казват, че веднъж питали Иво Андрич, дали в босненските градчета, както някога, все още има по един градски луд, а той им отговорил, че днес има по един умен!

И така, целият този малък Вавилон от размесени народи и вери живееше заедно, защото трябваше да живее и преживее: мюсюлманите покрай сърбите и хърватите, евреите като самотно ято испански птици, малката арменска общност, фамилия на дребни търговци, българите, прочути градинари в обширното Сараевско поле, дошли кой знае как в този град, чехите, предимно машинисти и музиканти, унгарците – земемери и пивовари, които завинаги заседнали тук, останали след последната вълна замиращ австроунгарски отлив, малобройните оригинални турци с екзотични декадентски лица и достолепно държание, забравени от предците си в тази влажна и сумрачна котловина, когато те се изтегляли обратно в Мала Азия. Тук живееха още и руснаци от царска Русия, избягали в Кралство Югославия от Октомврийската революция (лекари, офицери и балерини) и още хиляди други пришълци, селяни, които инстинктивно се спускали от планините долу в града, чиновници на Монархията, преселници с най-различни съдби и произход. И, без да знае, всеки от тях беше приемник на дългата традиция на своя народ и своята вяра – наследник на вековно подозрение и нетърпимост, гравирани в историческата му памет. Принудена да преживява дълги периоди на търпение, тяхната омраза експлодираше в мига, в който за нейния глад възникнеха благоприятни обстоятелства: преврати, кризи и войни. Тогава от лицата на статистите в този спектакъл падаха маските на прикрито преструване, защото започваха да вярват, че най-после е дошъл историческият им час. И всички тези народи и вери се строяваха на една или друга страна, правейки временни съюзи, за да спечелят време, и така мюсюлманите по времето на Независимата Хърватска държава станаха “хърватско цвете”, а белите руснаци облякоха униформи с пречупени кръстове, докато сърбите, цига-

ните и евреите в тези драми обикновено получаваха ролята на жертва.

Живеейки така, привидно заедно и на пръв поглед в съгласие, всеки се чувстваше ощетен от другите. Мюсюлманите никога не се простиха със зеления си сън за Отоманската империя, нито пък сърбите някога забравиха кой е унищожил някогашното им царство, което излизало на бреговете на две морета в Средиземноморието. Хърватите никога не прежалиха, че проникването на католическа Европа е спряно от Предимарета – ненарушимата граница, пред която свършваха сивопепелявите многоетажни сгради и хотели и започваха кепенци, текии, безистени и джамии. Сефардите никога не забравиха своята испанска родина, от която били прогонени и чиито последни следи пазеха в домашните обреди и езика; арменците никога не изтриха от паметта всички погроми, при които турците бяха клали предците им, а и последният обоист, чех, от оркестъра на операта, се считаше за ощетен, че трябва да свири в тази балканска дупка, а не в пражкото *Дивадло*.

Все пак, още като деца ни привличаше с тайнствеността си затвореният ислямски свят, с който можехме да се запознаем само отвън, от улицата. От ъгъла на еснафското ни тесногръдие, той ни изглеждаше живописно, мистериозно и чувствено; няхахме нито достъп, нито пък най-добрите ни приятели от мохамеданска вяра някога са ни канели в къщите си, но понякога успявахме да надникнем зад прозоречните решетки от дървени летвички – *мушебак* – в дворовете, които се криеха зад високи зидове от трамбована пръст и кирпич и порти с халки за почукване. Дворовете бяха застлани с калдъръм от бели обли камъни, тревата между които беше грижливо плевена, а често в тях се намираха и шадравани – малки фонтани, и много пъстри цветя.

Жените се криеха от нашите погледи – зървахме само развяването на шалварите им от шарена коприна. И докато ние обядвахме на маси, от чинии и с *есцайг* (Esszeug) – прибор за хранене, те седяха *а ла турка* на ниска трапеза, синия, на килимчета, и с пръсти топяха самуните в общата плитка калайдисана тепсия. Бащите им бяха неприкосновени господари на своите семейства. През време на рамазанските пости нашите връстници строго спазваха забраната през деня да не ядат и да не пият вода. В училище не се различаваха по нищо друго от нас, православните и католиците, освен, може би, само по това, че бяха обрязани и говореха с един нюанс по-меко, често не различавайки *ч* и *ш*, а и се заклеваха по друг начин, като казваха “дина ми!” (вярата ми).

От векове Босна – а особено град Сараево – е смятана за пазител на най-чистата ислямска вяра, за разлика от Цариград, който все повече бил склонен да приема европейското новаторство, така че в нея постоянно избухвали бунтове, останали в историята, които Отоманската империя трябвало да потушава със сила. Така и турският военачалник, родом от Лика, помак, дезертър от австроунгарската армия, Омер Паша Латас, през 1858 година влязъл на кон с наказателна експедиция в Сараево, за да въведе ред в този тъмен вилает и да изпонакаже възгордялата се сараевска и босненска аристокрация. И докато Кемал Ататюрк още през двайсетте години на този век забранил в Турция носенето на була и фереджета, в Сараево те се носеха чак до 1945 година, когато бяха забранени със закон, предизвикал всеобщо негодувание сред мюсюлманското население. Беше ни странно да виждаме съседките си от улицата да минават с дълги фереджета и с тъмен воал през лицето (едва когато леко го повдигнеха и ни се усмихнеха, можехме да ги познаем) или нашите учители да отиват в Гази Хусрев-бего-

вата джамия на поклонение, достолепно носейки червени фесове на главите си. В прохладния двор на тази джамия виждахме ходжи и религиозни фанатици с восъчнобледи лица с огромни тъмни очи и сини кръгове под очите, които горяха като в някаква треска; оттук минаваха и дервиши от забравени секти, мъже с чалми, просяци и божи хора с бръснати темена, облечени с дрипи, сакати и мъдреци с дълги побелели бради. Миеха краката си под струите на каменния фонтан в който бълбукаше бистра свята вода, нахлузваха налъмите и отиваха да се молят.

“Имамът плесна с ръце и цялото това стадо вярващи падна на колене с приглушен шум, сякаш приклади на пушки удрят по команда в земята – записва неизвестен пътеписец в *Revue des deux Mondes* през 1890. – За няколко минути се виждат само стъпалата на босите крака под маса червени, сини или черни парцали. Гърбовете се изправят, превиват, поклащат в съвършена съгласуваност, както на маневри. И впечатлението ни най-малко не е гротескно. Тази еднообразна гимнастика, при която никой не държи да се различава от съседа си, крие в себе си чудесен урок по покорност...”

Всичко това за нас, християните, на които комунизъмът се опитваше да ни отнеме правото на нашата вяра, ни въздействаше екзотично, като някакъв цветен американски филм, чието действие се развива в Близкия изток. Струваше ни се, че сме по-богати с познаването на един друг свят, който повечето от Европейците никога няма да опознаят отблизо.

Време за кафе.

Вари го един послушник в малка чайна кухня на последния етаж на учудващо високата сграда, откъдето манастирската градина, която напомня на геометрически абстрактна тапицерна, се вижда като от самолет. Тридесетгодишното му лице, обрамчено с къса черна брада, излъчва дълбока смиреност и съсредоточеност, сякаш извършва най-важната работа на света. От другите научих, че има две висши образования и че бил постигнал успех в своя град, но сега е тук, без някой да знае истинската причина. Крайно неприлично е да се пита някой за неговото минало, ако той сам не поведе разговор за това. То е изтрито.

Когато кафето беше сервирано, машинално посегнах за цигарите и запалката, които бяха в джоба ми, но бързо ги върнах обратно. Малко е да се каже, че в Хилендар е забранено пушенето – то е грях. Когато през шестнайсети век тютюнът дошъл от Америка в Европа, манастирът бил просъществувал повече от три века. Оттогава упойният сивосинкав дим от запаления тютюн се счита от монасите не просто за обикновен порок, а за дъх на Сатаната. Значи, когато ми се пуши, излизам през сводестата манастирска порта извън зидовете и, сядайки на ниската каменна ограда, паля цигара с аргатите – братя по зависимост. А непрекъснато ми се пуши. “Това вероятно е единствената сериозна работа, която извършвам всекидневно от шестнайсетата си година, без да пропусна нито един ден!” – беше ми казал Данило Киш. Това сигурно се забелязва по нервността на движенията ми, когато съм лишен от пушене, което не убегна на послушника, чийто поглед иззад очилата с голям диоптър ме обхвана със съжаление и необикновено съчувствие, сякаш видя някой завладян от нечестивия.

– Братко, май ти се пуши... – попита, докато ми поднасяше кафето. – Ако не можеш да се въздържиш, ще ти сервирам на балкона.

Излязох на тясна, покрита със свод тераса и през процеците между прогнилите дъски под краката си видях бездна. Пушех, дълбоко поемайки дима, който отлиташе към черната стена на гората извън манастирските зидове – така всичко беше наред – докато послушникът остана да стои, облегнат на касата на вратата. Сякаш се молеше в себе си Господ да ме избави от проклетата зависимост на моя порок. Мълчахме, слушайки рояците шурци, изкарани от жегата на летния предобед.

- От колко време си послушник?

- От две години.

- Какво правиш през това време?

- Всичко, каквото ми се каже.

- Не е ли това много време, братко? Защо не те приемат за монах?

- Това не зависи от другите.

- Ами от кого?

- От самия мен. Когато узрея...

- Нима вече не си?

- Не съм.

- Защо?

- Не съм уредил сметките със себе си.

- Нима не си се отрекъл вече от света?

- Отрекъл съм се, но трябва да бъда съвсем сигурен в това.

- Какво още те измъчва, братко?

- Понякога, например, сънувам, че играя преферанс – каза, гледайки върховете на гумените си галоши, - контра,

реконтра! Не може един монах да иска да играе на карти. А понякога сънувам жени...

- И какво правиш, когато пожелаеш нещо грешно?

- Изповядвам се на своя духовник. Всеки послушник има духовен отец, на когото всеки ден се изповядва какво го измъчва. Духовникът, който най-добре познава душата му, решава един ден дали е зрял да стане монах и наистина да се отрече от света.

Пуших цигара след цигара, за да се възползвам от привилегията, която ми беше дал послушникът, размишлявайки кой би могъл да ми бъде духовен отец, колко грешен, сложен и опитен, за да схване онова, което бих му изповядал. Как да се изповядат пред някого всички предателства, съмнения, малодушие и кражби, които някой е извършил в самотната си алхимична работилница на човек на изкуството? Болезнения ламтеж за слава и суетно признание, всички хитрини и малки стратегии на щеславието... Как да обясниш безнадеждността на някоя нюйоркска привечер или страстта на антверпенското пристанище, на някой, който не е бил там? Кой всъщност, би могъл да ми бъде духовник? Всички, които са били пример за мен, на които съм се възхищавал и на които съм подражавал, отдавна не са сред живите. Някои от тях дори са погребани преди няколко века. А, може би, това изобщо не би трябвало да бъде някой класик или известно име, може би за тази роля най-подходящ ще бъде някой от старите устни творци, които доброволно се отричат от славата и пръскат божествения си дар без да му мислят, там, където попаднат на нас, малобройните поклонници и случайни слушатели. Но този вид гуру има една подчертано лоша особеност – обикновено това са хора, които водят монолог, и не са никакви слушатели.

Обясних на послушника своето съмнение.

- Ти, братко, не се изповядваш на този човек, а на Бог чрез него. Той може да бъде всеки, който с вяра е заслужил да му се изповядаш. А сега ме извини, трябва да помогна в кухнята...

Малко по-късно, на верандата, на която като подслушвач се промъкваше сумракът, изпълнен с летен копнеж, до мен се приближи снажен тридесет и петгодишен монах. Това е мигът, в който на гръцките плажове угасва още един похарчен ден, усмиряват се вълните, а приливът пълзи чак до пръстите на краката на замаяните курортисти. Този калугер, родом от Херцеговина, някога бил шампион по бойни изкуства. Вместо с черен пояс, сега през расото е опасан с широк войнишки колан, какъвто носят всички хилендарски монаси, като Божии воители. На босите си крака, чиито пръсти напомнят на каменните аполонови пръсти от скулптурата от Делфи, той носи апостолски сандали от груба кожа. (Когато един многообещаващ посетител на Хилендар попитал манастирския обуцар може ли да му направи истински апостолски сандали, той отговорил, че не може – истински апостолски сандали носили само апостолите!). Дългата му тъмнокестенява коса е вързана на опашка, а аскетичното му скулесто лице, е получило загар от работата на полето. Бил се върнал в Хилендар, след като известно време прекарал на херцеговския фронт, обхождайки рововете, четейки молитви над загиналите, давайки последно причастие на онези, които умирали.

Разговаряме полугласно, а до нас сякаш достига скърцането на пясъка под боси женски крака от отдалечените плажове, от които той завинаги се е отрекъл...

- Когато ме обземат грешни мисли – казва, – а аз съм жив човек, братко, от кръв и плът, казвам си молитва към Исус Христос. Защото, както казва свети Йоан Лествичник,

непрестанното споменаване на Исус и мисълта за него нека се слеят с твоето дишане. Без тези свещени думи, братко, поклоните просто ще бъдат изпълнение на гимнастически упражнения!

Светогорските монаси, пустинници и отшелници, точно както и преди много векове, и днес прилагат правилото на Исусовата молитва по следния начин: монахът “изпълнява” трийсет и три пъти броеницата, която пък има сто зърна; значи изрича три хиляди и триста пъти молитвата. Броят на зърната в броеницата, както и броят на пълните кръгове на цялостната броеница с изричане на Исусовата молитва, за всеки поотделно се определят от неговия духовен Старец. При броениците със сто зърна монашеското правило се изпълнява по следния начин: за първите двайсет и пет зърна се прави поклон до земята за всяко зърно поотделно, когато се изрече Исусовата молитва; за вторите двайсет и пет зърна се прави малък поклон (дълбок поклон с докосване на пода пред себе си с пръсти) за всяко зърно поотделно, когато се изрече молитвата. За третите двадесет и пет зърна Исусовата молитва се изговаря на глас, но без кръстене. За последните двайсет и пет зърна тази молитва е наум, значи, изричаш я в себе си, също без кръстене. След това целият кръг се повтаря по същия начин, и то трийсет и три пъти.

“Тези свещени думи изпълват пространството и времето... – пише един теолог. – Те не само че създават молитвена аура, а и надделяват над страха от съществуването. В тази молитва се съдържа целият човек, защото тя единствена има видим и невидим смисъл, магнетично и мистично свойство. Защото, когато се потиска Словото, започва неизвестност, а когато то бъде забравено, започва насилието. Ако не притежава божествено въздействие, Словото не

създава любов, а болест. Когато то се изгуби, няма плодове на ума, тъй като тогава Словото се сменя от смъртта.” “Както смъртта на душата е истинската или главната смърт, така нейният живот е истинският живот.” (Св. Григорий Палама) “Спасението от непознатото, от окончателното, от самолюбовното, спасението от смъртта и от лекомисленото любовитство, от пускането на свобода на Княза на тъмнината, от допустимото, възможното и позволеното, се съдържа само в Словото. Затова то е нашата точка на равновесие, защото чрез него се оповестяваме (първия плач), чрез него продължаваме съществуването си (отгатването тайните на живота) и си отиваме (ставаме Слово). Това е и причината аурата на молитвения език да ни съхрани в тайната на времето.”

Интересно, на съвсем друг край на планетата, в Ню Йорк, Джером Дейвид Селинджър, американският писател, който с книгите си през шейсетте години чувствително оформи моето поколение, в романа си “Френи и Зуи” описва какво се случва с младата му героиня. Френи, двадесетгодишна нийоркчанка, намира една книжка от непознат руснак от деветнайсети век, която се казва “Пътят на един поклонник”. Това е разказ за трийсетгодишен селянин, който търси отговор на въпроса защо трябва да се моли непрекъснато, както пише в Светото писание. Той отива при Стареца, който го учи на Исусовата молитва по древната книга “Филокалия”. Френи, която всъщност е еврейка, обяснява на приятеля си Лейн Исусовата молитва:

“Във всеки случай, Старецът разказва на поклонника, че ако думите на тази молитва се изричат и повтарят непрекъснато – в началото е позволено само мърдане на устните – молитвата ще продължи да напредва от само себе си. Не след дълго нещо става. Не знам какво, но нещо се

случва и думите се сливат с ударите на сърцето на онзи, който ги изговаря, след което той се моли без прекъсване. А това има огромно мистично влияние върху целия начин на мислене на човек. Това се прави, за да се постигне про-чистване на цялостния начин на мислене и да се постигне съвсем ново разбиране на всичко. Но работата е в това, най-хубавото от всичко е, че като започнеш да се молиш, не трябва дори да вярваш в това, което правиш. Искам да кажа, дори ако се молиш, не е нужно да вярваш в онова, което правиш. Искам да кажа, дори и да си страшно заблуден в цялата тази работа, всичко си е ОК. В смисъл, на никого и на нищо не вредиш. С други думи, никой не иска от теб да вярваш в каквото и да било, когато за пръв път започнеш с молитвата. Старецът казва, че дори не трябва да мислиш за онова, което изговаряш. В началото единствено важно е количеството. След това, по-късно, то от само себе си преминава в качество. Чрез собствената си сила или нещо подобно. Той казва, че всяко споменаване на Божието име – което и да е от имената – има някаква особена, присъща за него сила, която започва да действа, когато човек започне да изговаря това име... Всъщност, това има абсолютен смисъл, защото последователите на будистката секта Нембуцу непрекъснато повтарят думите ‘Нама амида буцу’, което означава ‘Слава на Бога’ и става същото нещо... Абсолютно същото...”

Същата нощ се присъединявам към младия монах в молитвата... Изведнъж, това е някакъв напълно различен човек. Атлетичното му тяло пада ничком върху каменните плочи на църквата, гъвкаво и без каквото и да е видимо усилие, но когато стои, той сякаш се превръща в някой от ‘столпниците’ от фреските, които с дни, месеци и години престоявали върху капитела на някоя колона или върху уса-

мотена скала, молейки се непрестанно. Казват, че върху теметата им птиците свивали гнезда, толкова били неподвижни.

Опитвам се за известно време да стоя като него, но това не ми се удава, защото като че ли неговата стойка не зависи само от положението, което е заело тялото му, а от нещо недостижимо, което никога няма да узная. Той стои. Съществува. Само едва видимо се мърдат пръстите на дясната му ръка, докато отброява на броеницата повтарянето на молитвата.

1. Господи Исусе Христе Боже мой помилуй мене грешнаго. 2. Господи Исусе Христе Боже мой помилуй мене грешнаго. 3. Господи Исусе Христе Боже мой помилуй мене грешнаго. 4. Господи Исусе Христе Боже мой помилуй мене грешнаго. 5. Господи Исусе Христе Боже мой помилуй мене грешнаго. 6. Господи Исусе Христе Боже мой помилуй мене грешнаго. 7. Господи Исусе Христе Боже мой помилуй мене грешнаго. 8. Господи Исусе Христе Боже мой помилуй мене грешнаго. 9. Господи Исусе Христе Боже мой помилуй мене грешнаго. 10. Господи Исусе Христе Боже мой помилуй мене грешнаго. 11. Господи Исусе Христе Боже мой помилуй мене грешнаго. 12. Господи Исусе Христе Боже мой помилуй мене грешнаго. 13. Господи Исусе Христе Боже мой помилуй мене грешнаго. 14. Господи Исусе Христе Боже мой помилуй мене грешнаго. 15. Господи Исусе Христе Боже мой помилуй мене грешнаго. 16. Господи Исусе Христе Боже мой помилуй мене грешнаго. 17. Господи Исусе Христе Боже мой помилуй мене грешнаго. 18. Господи Исусе Христе Боже мой помилуй мене грешнаго. 19. Господи Исусе Христе Боже мой помилуй мене грешнаго. 20. Господи Исусе Христе Боже мой помилуй мене грешнаго. 21. Господи Исусе Христе Боже мой помилуй мене грешна-

го. 22. Господи Исусе Христе Боже мой помилуй мене грешнаго. 23. Господи Исусе Христе Боже мой помилуй мене грешнаго. 24. Господи Исусе Христе Боже мой помилуй мене грешнаго. 25. Господи Исусе Христе Боже мой помилуй мене грешнаго. 26. Господи Исусе Христе Боже мой помилуй мене грешнаго. 27. Господи Исусе Христе Боже мой помилуй мене грешнаго. 28. Господи Исусе Христе Боже мой помилуй мене грешнаго. 29. Господи Исусе Христе Боже мой помилуй мене грешнаго. 30. Господи Исусе Христе Боже мой помилуй мене грешнаго. 31. Господи Исусе Христе Боже мой помилуй мене грешнаго. 32. Господи Исусе Христе Боже мой помилуй мене грешнаго. 33. Господи Исусе Христе Боже мой помилуй мене грешнаго.

А може би трябва да се пише точно както калугерите се молят – всеки ден или нощ не повече от тридесет и три реда – тридесет и три черни зърна от броеница. Какво е, всъщност, писането, ако не молитва за любов? Внасяне ред в хаоса, който ни обкръжава? Да се пише, както калугерите се изповядват на духовния си отец, без остатък, без скриване на нито една тъмна тайна, чувство или зла помисъл. Накрая, да се пише без никаква друга цел, освен истината, която, може би, носи спасение, без мисъл, че това ще се отпечата някога, без каквото и да било желание за издател, който и да било, и без пресмятане на успех или неуспех; в края на краищата – без подписване на този ръкопис, точно както най-големите иконописци не се подписвали под своите произведения.

С хиляди напечатани страници зад себе си, тук, в Хилендар, сричам ли сричам първите букви като остарял безкнижник.

*139. Господи, опитвал си ме и познал си ме.
2: Ти познаваш сядането ми и ставането ми;
разбираш помислите ми отдалеч;
3: Издирваш ходенето ми и лягането ми
и знаеш всичките ми пътища.
4: Защото докато думата не е още на езика ми,
ето, Господи, ти я знаеш цяла.*

Константин (Коста) Петрович живя последните години сам в малката си къща в мюсюлманския район на града, в най-високата част на Алифаковац, с котката Елоиза, един таралеж, един ленивец и една костенурка, с които делеше оскъдната храна, получена от международната хуманитарна помощ. Беше пенсиониран преводач. Преведе на сръбски “Доктор Фаустус” и поддържаше кореспонденция с Томас Ман. В едно писмо Томас Ман му обяснява изрази, свързани с дванайсеттоновата система (додекафонията) на Арнолд Шонберг, който му послужил за прототип при създаване на образа на Адриан Леверкин в романа. Имаше и една по-жълтяла картичка от Венеция (Понте Риалто), на гърба на която Ман благодари за труда му по превода на “Доктор Фаустус” и която започваше с ‘Уважаеми господине’...

Видът на Константин Петрович не се набиваше на очи, но когато човек се вгледаше по-добре, установяваше, че носи костюм от най-фин шотландски туид, наистина, поизносен. Ходеше малко поприведено, сякаш винаги търсеше нещо изгубено по сараевския асфалт, с отпуснати рамене и рошава прошарена коса, която със своята разчорленост му придаваше вид на бързо остаряло момче.

След като умря майка му, изоставиха го приятелите и го напуснаха жените, рядко слизаше в града, ангажиран с хранене и грижи за домашните си любимци. Умря сам, по

време на тази война, вероятно от глад, а трупът му бил открит едва след шест дена, когато вече започнал да се разлага. Писмата и картичката на Томас Ман изчезнали безследно.

И така, съзряваме в този тягостен град като ларви в някакъв зелен пашкул, от който един ден, когато се разпукне и отвори, само най-щастливите и най-нещастните ще отпърхат в света, над непристъпните високи планини. По това време ни се струва, че няма по-скучен град от Сараево! Заобиколен от три страни амфитеатрално с планини, а от юг – от просторното Сараевско поле, сякаш разположен в зелена подкова, този град оказва тягостно въздействие върху чувствителните си жители, на които им се струва, че живеят на дъното на някакъв казан, под капака на гъстата мъгла, която го притиска. Тази млечносива мъгла, която дори и през лятото обгръща сараевските улици, паркове и плитката река, дава на всичко поетичен вид – порутените сгради и хилавата трева в парковете и градските градинки, купищата изхвърлени отпадъци и всякакъв боклук, се загръщат с нея като с пенъоар, омекотяват се острите контури, а всекидневното минаване по Крайбрежната улица се превръща в мечтание. Оттатък ръба на това гърне, на самото дъно, на което се намираме ние, а което един локален мъдрец нарича *караказан*, ври и кипи някакъв съвсем различен живот – по-богат, по-интересен от този, на който, струва ни се, сме осъдени доживотно.

По времето на предтелевизионната епоха, докато все още не беше започнала революцията на младите, която само двайсетина години по-късно ще се превърне в истински терор на младостта, светът беше направен по мярката на

възрастните; те диктуваха стила на живот – от модата до местата за излизане и забавления. Наследявахме книги и палта от бащите си, а единствените прозорци, които не гледаха само към вечната непроницаема стена от планини, бяха кината, няколко на брой, които преди войната носеха звучни имена като *Аполо* или *Имперуал*, за да бъдат преименувани по-късно на *Партизан* и *Романия*. Излизахме като зашеметени от мизерните им салони, не вярвайки, че някъде наистина съществуват градове и хора, в които сме се взирали два часа. Редките хора на изкуството с разчорлени, малко по-дълги коси от останалите съграждани, ни въздействат не-реално, като митични същества. Те се занимават с някакви недостъпни за нас работи. Минават безучастни и леко разсеяни по улиците, а ние ги проследяваме с възхищение от почетно разстояние. Много по-късно ще осъзнаем, че това са нещастни провинциални мазачи, малобройни писатели без успех извън границите на своя град, или музиканти, които в своето скиталчество, в търсене на по-добър живот, случайно се спрели в Сараево. От време на време виждахме и прославени столични знаменитости, поети и актьори, случайно минали през Сараево, където са дошли, за да съберат данъка си за слава, но общо взето, в града царуваше безкрайна скука. Една изложбена зала, в която се изреждаха локални художници, предимно пейзажисти в постсезанов стил; един театър винаги с едни и същи актьори и белканто певци, пристигнали от също такива провинциални градове; няколко книжарски витрини, в които канцеларските стоки се смесваха със скучни класици, и мъртвите мухи, паднали върху палеолитните находки в мътните витрини на Областния музей – това беше всичко. През този мрачен живот се въртеше като скърцащата въртележка на Циркус-плац (*Zirkusplatz*) вечният кръг на ве-

черното стъргало на Главната улица, с момичета, които с грим и мода подражаваха на Лана Търнър или Ава Гарднър, и младежи, които имаха късмета да приличат на Монтгомъри Клифт и, по-късно, на Марлон Брандо. Сред тях, бедняшки облечени младежи, които ги гледаха с възхищение и завист, от шест и половина до осем и половина, когато стъргалото замираще, самотни воайори, гимназисти, студенти, пристигнали от още по-затънтени места, локални бабаити, обкръжени от свити подмазвачи – всички те бяха обединени от някакъв непознат копнеж, на дъното на караказана, в който заедно къкреха.

Влюбените бяха щастливи да се разхождат два часа по стъргалото, хванали своите избраници за потните длани, докато истинските щастливци завеждаха момичетата извън центъра по близките хълмове и се любеха под белите надгробни камъни върху постеля от трева... “Не знам каква е тази игра на сетивата или непонятна логика на чувствата – беше писал Иво Андрич за тези малки турски некрополи около града. – Винаги съм имал усещането, че овощните градини наистина се изкачват по баира, а че гробищата се спускат.”

Говоря за целомъдреното сараевско време, когато още нито предчувствахме, нито знаехме за съществуването на страшната власт, която тогава не ни интересуваше, но която управляваше нашите малки, клетки животи.

Нашето сантиментално възпитание през младите ни години, докато бягахме от местната духовна посредственост, ни насочваше към големите западни образци на изкуството. В стария дървен сарай на Сабурия бей, над Ковачи, през чиито стени духаха острите сараевски ветрове, вкарвайки в наетото ателие през зимата дори сняг, живееше един художник, случайно попаднал в Сараево кой знае

откъде. Казваше се Франьо Ликар и ни разкриваше тайните на модерното италианско изобразително изкуство Там за първи път видяхме избледнели репродукции на метафизичните пространства на Де Кирик, на Карл Кар, Сирони, Моранди... Тогава не знаехме, че изоставаме от Европа с почти трийсет години. Ликар имаше един от първите електрически грамофони в Сараево, на който въртяхме и слушахме в нощите ледените сюити на Бах и ранните записи на екстаза на Стен Кентън. От дървената тераса, на която още стояха коловете, на които някога Сабурия бей набивал главите на непокорната рая, се откриваше изглед към Сараево, което се виждаше като на длан. В градовете, които се намират далеч от морето или от големите реки и езера, изпитвам клаустрофобия и никога не мога да поема въздух с пълни гърди. Струва ми се, че устата ми са пълни с прах. Все пак, колкото и плитка да е река Миляцка, която от къщата на Сабурия се виждаше като блестяща светла лента, нахъсана от мостове, спасява града от безнадеждната отдалеченост от морето. Сякаш тази рекичка представлява известна надежда, сякаш нейното течение, макар и неволно, ни подмамва да се измъкнем от влажната котловина и да заминем нанякъде, накъдето и тя отива.

В срещата на тези несъвместими звуци – на студена акустика на органа, с който се изпълняват токатите и фугите на Бах, и скимтенето, воплите и пъшкането на паянтовия сарай на Сабурия бей, сякаш се крие същността на нашето ранно образование, което веднъж завинаги ще ни ориентира в живота.

Накратко, една малка група млади хора, които копнеят по неясните контури на Запада, тогава и не подозират, че този същият Запад ще отхвърли болезнената им любов и много години по-късно ще им покаже истинското

място, към което принадлежат и от което няма никакъв изглед за бягство. Когато с възхищение, като към някакви божества, посрещаме на гарата, висейки още от ранна утрин, своите образци за подражание и гости от мечтаната Франция: Жан-Пол Сартр и Симон дьо Бовоар, Ив Монтан и Симона Синьоре, Жерар Филип, който в Сараево игра Сид на Корней с Френския национален театър под режисурата на Жан Вилар, когато на Артур Адамов, един от бащите на авангардния театър, или на пантомима Марсел Марсо показвахме планините над Сараево, кой можеше да сънува, че френските *миражи* с дни ще засипват с разрушителни бомби същите тези уютни места и ще убиват техните жители, ще разрушават мостове, бедняшки планински къщи, ще избиват добитъка и ще замърсят земята, от която този трудолюбив народ живее. Гледайки метафизичния пейзаж на един свален *мираж* над Пале и отломките от изгорелите части на най-смъртоносния френски летателен апарат, сякаш стоях на руините на някогашната си най-голяма любов; сякаш това престъпление над сърбите беше извършил не друг, а самият Антоан дьо Сент Екзюпери с бойния си самолет, като при това, преди всички останали, уби и Малкия принц у нас. “S’il vous plait... dessine-moi un mouton!” disait Le Petit prince. (“Моля ви... нарисуй ми една овца”, каза Малкият принц).

Но всички тези овце бяха избити.

И докато нашите местни писатели описваха предимно разпадането и края на своите селски фамилии или възпяваха седемте вражески офанзивни през последната война, ние се спасявахме с четене на Скот Фицджералд, Фокнър и Хемингуей, слушахме джаз до припадане и се опитвахме да разберем изпръсканите платна на Джексън Полок, през чиято все още прясна боя бясно е карал с коле-

ло или джип, слушайки музиката на Джон Кейдж, за когото не знаехме нищо. В провинциалните салони на няколкото сараевски кина се възпитавахме по каубойската приказка, че добрите винаги побеждават накрая лошите, без да подозираме, че един ден и самите ние ще се намерим в ролята на индианците – докарани дотам да се скапват, не в Скалистите планини, а в нашите собствени. След като ни забраниха да летим по време на прочутата операция *Забранено небе* и след като дни наред летяха над нас, американските самолети от типа F-16, които, струва ни се, командваше лично Джон Уейн, разрушиха всичко, което успяха да уцелят, а, най-напред, безпогрешно – нашата американска мечта. Всичко започна твърде наивно – с идването на хуманитарните организации, които раздаваха на воюващите народи храна и лекарства, на които срокът на годност отдавна беше изтекъл; след това заприиждаха все повече – най-напред дипломатически представители, след това европейски наблюдатели, после малки отряди, чиято задача беше да ги защитава от нас, диваците, за да стане така, че Сараево и цяла Босна и Херцеговина бъдат притиснати накрая от шейсетхилядна армия от въоръжени до зъби войници, със силна въздушна поддръжка и мощен флот в Адриатическо море. И всички те бяха против нас. А когато се оплачехме от това, светът, който някога обожавахме, казваше, че страдаме от параноя. Така останахме без град, без своите земи, и, което е най-лошо, без примерите за подражание от нашето сантиментално възпитание.

В затъмнения салон на кино “Романия”, което е запазило сините плюшени отблясъци от предвоенното кино

“Империял”, ненадейно процепва тишината паническият вик на Бел Ами – първия ред, партера, вляво:

- Има ли в салона доктор? – извиква. От мястото си в ложа № 6 се надига най-авторитетния градски лекар.

- Аз съм доктор! – обажда се не без известна доза самодоволство.

Редовете заскърцват, докато лицата се обръщат към него.

- Е, харесва ли ви филма, докторе? – пита невинно Бел Ами над главите на зрителите. Истеричен смях обзема аудиторията.

Така понякога Сараево проговаря по изненадващ начин чрез Бел Ами. От време на време го прихващат, без да осъзнава това. Тогава напада с насмешки. Борави със заблудата като с ъперкът и удря на сляпо, съвсем без причина, право в слънчевия сплит. След това изчезва зад крепостната стена на навалищата, неуязвим, неуловим, невидим. Проследявайки котешката му походка по главната сараевска улица, откривам в тези бързи и предпазливи движения следи от вече забравената битка, която безименната махала е водела десетилетия наред с австроунгарското чиновничество. Тя слиза на главната улица всяка сутрин с очи, които откриват хиляди почти невидими клопки. Слиза във вражеския лагер на сецесион и бетон, сред скулптурите-паметници на колониалната глупост и английските клозети, банките и фонтаните, право в черно-жълтия чиновнически зверилник, с една единствена отбрана – бързина и дързост – за да може за акшам (мюсюлманската вечерна молитва) да се върне в тесните сокаци на горния град, където обтегнатите нерви се отпускат, обувките се свалят още пред вратата, а бащата, обгърнат от дима на евтината ‘Драва’ започва да прилича на божество.

Неизвестен снайперист убива на Крайбрежната улица Бела Ами, на средна възраст, докато се връща от театъра, след като изкарва десет германски марки, препродавайки билети за премиерата на ‘В очакване на Годо’ от Бекет, която в знак на подкрепа за мюсюлманските власти, като гост режисира известната нюйоркска писателка, мис Сюзан Сонтаг.

“Господи, помилуй грешнаго раба твоего, Бел Ами.”

В началото на шейсетте години най-напред започнаха да напускат Сараево хората на изкуството, на което никой не придаде особено значение. Сред първите бяха художниците, а след това – поетите. Обществеността тълкуваше това с тяхното болезнено желание за успех – градът бил станал прекалено тесен за големите им амбиции. На никого не идваше на ум, че поетите и художниците притежават най-фините струни, които започват да вибрират при най-слабо почувстваната угнетеност или ограничаване на свободата. За да могат някак си да оцелеят, много от онези, които оставаха, потърсиха спасение, потапяйки се в защитата на алкохола. По неписани правила, пияниците и гълъбите са защитени в този град. Грехота е да се убиват. Останалите се съгласиха да правят лоялно изкуство и да служат на властите, за което бяха богато възнаградени. Онези, които не напуснаха доброволно града заради някоя неправда, която им беше нанесена, бяха принудени да сторят това по-късно, когато Сараево недвусмислено им показва, че не са желани в него. Един от най-твърдоглавите поети полицията подбра посред бял ден на Главната улица и като лице без удостоверение за самоличност го преби в полицейския участък, уж обърквайки го с някакъв престъпник; след това и той си

събра багажа и си замина. Даровити и способни, тези хора на изкуството започнаха да постигат успехи в столицата, но Сараево сякаш не забелязваше това, нито пък го отбелязваше в средствата си за информация.

През тези години, като гъби след дъжд, започнаха да никнат новопостроени джамии (а нито една православна църква), открити бяха безброй ашчийници – народни кухни – изключително с ориенталски ястия, които изненадващо добре вървяха с американската кока-кола. Курбанът – жертвеният овен, който мюсюлманите колят за Курбан-байрам, стана запазена марка на всички официални и частни банкети; с него градът посрещаше чуждестранни гости, а преобладаваше дори и в ресторанти от подчертано европейски тип. Ислямският дух нападнаше не само душите, но и телата на жителите на този град.

По това време едва ли някой забелязваше, че изкуството се ислямизира. Сараевското изобразително изкуство беше наводнено от мюсюлмански бели надгробни камъни, образи на имами, дервиши, атове и квазиарабска калиграфия с лек привкус на псевдомавърски стил, в който беше построена и Виечницата (сградата на съвета) – вечния символ на този град върху всички пощенски картички. Това австроунгарско здание, което трябвало да стане главен белег на строителното изкуство, наложено на Босна, архитектурно чудовище, чийто проектант, според местната легенда, извършил самоубийство, защото бил неудовлетворен от светлината, която трябвало да огрява отвътре неговото дело, влизайки през стъкления сецесионистичен покрив. Своенравното, най-често облачно, сараевско небе, изглежда, отказало да служи за осветление на тази помпозна австроунгарска Алхамбра (мавритански дворец в Гренада), с множество колони, колонки, бифори, трифори, мозайки и

витражи в стил арт-деко. След Втората световна война това здание беше превърнато в централна библиотека. През последната война сърбите са обвинени, че с артилерийски снаряди уцелили Виечницата, чиято вътрешност изгоряла напълно, въпреки че върху сградата не съществува нито един знак от обстрел със снаряди. Тя просто е запалена отвътре, след като предварително от нея са били изнесени всички неща и книги, освен отдела по славистика и сръбски вестници и списания, които изчезнали сред пламъците. В това акустично пепелище, една година преди края на войната, се състоял концерт на онова, което било останало от Сараевската филхармония, дирижирана от Зубин Метха пред малобройна отбрана публика от религиозни и държавни глави и военни комендантанти – улеми и тевабии, които търпеливо изслушали Моцарт и Бетовен след икиндия (трета, предвечерна молитва) в Беговата джамия. Това е още един неуспешен опит Сараево да бъде представено като нова Герника.

След изобразителното изкуство, и в литературата се промъкна особеният, така наречен “босненски дух”. Появиха се множество стихотворения, разкази, романи и драми, чиито теми са единствено от турско време; оживя отново стила на старите арабски поети; появили се романизиранни биографии на легендарни аги и бейове, паши и ходжи, дервиши и фанатици...

Тътенът от прославения сараевски рок, съзнателно подкрепян от най-висшата държавна власт, заглуши нежните европейски ноти. Угаждайки на най-примитивния манталитет, тази музика, комбинация от американски поп и босненски фолклор, с агресивния си убийствен ритъм на синкопиран любовен копнеж, размножена в милиони плочи и касети, стана запазена марка за изкуството на този град.

След поетите и художниците, града започнаха да напускат все повече и повече белетристи, архитекти, на които беше омръзнало да строят бетонни чардаци с веранди, професори от университета и лекари, и накрая дори и философи, изгубили прочутото си философско спокойствие.

Стотици от тях се изселиха тихо и без много приказки: сърбите отидоха в Белград, хърватите – в Загреб, евреите – в Израел, а много се пръснаха по света, без да подозират, че са предшественици на голямо преселение. Върху тях, всъщност, сараевската власт ориенталски лукаво изпробва като върху морски свинчета окончателното почистване на града от неверниците, а в това предприятие съвестно ѝ помагаша и самите сърби във властта, точно както правели за елита на османската войска еничарите – потурчени представители на православната вяра. За това кои са те и как са се появили свидетелства в своите хроники от миналия век Фра Гръга Мартич, дългогодишен сараевски католически енорийски свещеник:

“А този ‘ходжак’ – еничарите, беше една чета, събрана по замисъла на един висш турски съветник все от поробени малки момчета от всички вери и народи, така че те, забравили за баща и майка, не знаеха за нищо друго, освен за своята военна работа и султанските заповеди. Бяха възпитавани строго под наблюдението на един високопоставен дервиш, който се казваше Хаджи Бекташ. Тези хора бяха дали обет да не се женят, за да могат винаги, при знак от султана, да тръгнат накъдето трябва с войската и да воюват за вярата. Съгласно турските схващания, целият свят се дели на две части: дарул-джихат и дарул-харб; едното са поборниците на вярата Мохамедова, а другото са онези, които трябва да бъдат бити, а това са всички народи, които не вярват в светеца Мохамед. Главният командир на еничарите

се наричаше ‘къркбин колага’, който е ага над четирийсет хиляди. От този вид войници са регистрирани тук-там из цялата империя, в Европа и Азия, по-малки дружини, нещо като филиали на главния цариградски ходжак. Така и в Босна бяха регистрирани няколко стотин или хиляди бошнаци, които отиваха с останалите еничари на война.”

И новата сараевска власт след края на Втората световна война, почти половин век, отглеждаше и възпитаваше своите еничари, чиято най-свещена длъжност беше зорко да бдят сърбите никога да не узнаят и разберат кои са и какво са били някога и да не се пробудят от дългогодишния унес. Излезли от отечествената война (която по-късно беше наречена революция) като млади победители, почти момчета, в повечето случаи родени по села и паланки, те станаха неприкосновени господари на живота и смъртта, въпреки и не съвсем дорасли за отговорността на властта. Техните учители-идеолози – незавършили студенти отпреди войната, малобройни салонни левичари и професионални агенти на Коминтерна – им дадоха възможност на бърза ръка да завършат вечерни училища, за кратко време, по бързата процедура – гимназия, и, пред уплашените до смърт професори, да вземат всички изпити за висше образование; много от тях дори защитиха докторати, предимно по обществени науки, на теми от собствената им идеология и новата история, където превъзхождаха научните ръководители. На онези, които въпреки всички облекчения и привилегии не успяваха да завършат училище, участието във войната беше признато от закона за висше образование. Така беше създаден типът на новия човек, идеологическия еничар – своеобразен недоучен помияр – нито неграмотен селяк, нито образован гражданин, на когото е изтрита историческата памет, а вярата в уж безкласовото общество напълно е заменила

християнската религия на прадедите. Стройни и настървени, със скулести лица и очи, които искрят, новите еничари твърде бързо се разплуха и натежаха, разглезени от удобствата и привилегированото положение на идеологически слуги. Обичайните им костюми, по които се разпознаваха, произлизаха от едни и същи шивашки ателиета и дипломатически магазини, в които обикновените граждани нямаха достъп: сиви костюми като броня, малко по-светли шлифери от полицейски тип, значки и отличителни знаци на реверите, бели ризи, чиито яки и червени вратовръзки стягаха налетите им вратове. Почти не излизаха сами из града; винаги заобиколени от въоръжени телохранители, шофьори, свита придружители и подмазвачи, държавни поети и дворцови шутове-смешници, в своите личности съединяваха бейската надменност с комунистическото лицемерие и правоверност. Ако пиеха, правеха го тайно във вилите-клубове от затворен тип, далеч от очите на гражданството, а ако някой от тях пожелаеше някоя хубава жена, затваряше мъжа ѝ по едно или друго измислено обвинение и обуславяше пускането му на свобода с нейното 'приставане'... Както някогашните, така и тези, новите еничари, се срамуваха от произхода си, изтъквайки преди всичко сиромашията, от която произхождат, а не принадлежността си към православната традиция. За свои най-върли врагове считаха родните си братя, които не се бяха отрекли от произхода и принадлежността си към своя народ. Босненските тъмници години наред бяха препълнени с онези, които по сватби и селски кръчми се осмеляваха да запяят някоя стара хайдушка песен за храбростта и славата на своя род. В затвора се отиваше за разказан виц, някое невнимателно изказване или притежаване на неудобни за властите книги; накратко, заради онова, което сараевският режим наричаше сърбиза-

ция. Свещеници лежах за неделни проповеди, професори – за някоя лекция или учебник, а писатели – заради някои свои ръкописи. Над подземията на тези зандани се изграждаше привидно щастлив град – най-добрия свят от всички възможни, който от всеобщата лъжа ще се самоунищожи, без неговите владетели да забележат това, и ще се срине, въпреки лъскавата фасада, като постройка, издигната върху подкопани основи. Със смъртта на диктатора, на който покорно и предано служеха, с падането на комунистическата империя и със стария конфликт между верите и народите, който прекалено дълго беше тлял, за да експлодира някой ден и да направи смешна идеята за братство и единство, новите еничари трагично надживяха своето дело, което издъхна в ръцете им. Оставайки докрай верни на омразата към всичко на което са принадлежали по рождение, съвсем разбираемо, приеха да служат на новите ислямски господари, обявявайки своите довчерашни съседи, роднини, сънародници и братя по произход и религия за агресори срещу града, който те трябваше да напуснат и да отидат в планините или в нови квартали. Кореняците-сарайлии така, пред неосведомения свят, станаха агресори срещу своя собствен град, точно както франковите фалангисти през Гражданската война обявяваха своите земляци, също испанци, за агресори срещу Мадрид, макар че те се бяха родили в този град. Дългогодишното изтриване на историческата памет най-после даде скъпоценни плодове: оказа се, че просветеният свят през цялото това време не е знаел, че в Сараево изобщо живеят сърби! Новите еничари наистина добре и радикално бяха свършили своята работа: през последния половин век светът свикна да познава този град само по снимките на джамии и безистени, а от сърбите да го помни само по съдбоносния изстрел срещу австроунгарския ерцхерцог.

Когато Сараево скоро стане първият в Европа ислямски град-държава, новите аятоласи ще се отърват от своите верни еничари, точно както през 1829 г. се отървал и султан Махмуд II, закривайки еничарския ходжак, когато тяхната правоверност започнала да пречи на реформите му.

Затова, полезно е да се опише техният външен вид и навиците им: обожаваха да присъстват на поетически и музикални мероприятия – рецитали – които прославяха техните измислени подвизи, годишнини от битки (които, иначе, бяха изгубили), важни дати и възпоминания за вождовете. Седяха така – затлъстели и натежали, на първите редове на добре охраняваните зали, докато на сцената се изреждаха славни актьори, музиканти, оркестри, хорове и естрадни конферансиета, богато възнаграждавани за участие в програмата.

Повече от всичко обичаха: да ходят на лов, ценните оръжия и расовите ловджийски кучета, а от накитите – тежките златни пръстени с черни камъни, на които има инкрустация, също от злато. Генетично гладни, най-често умираха от последиците на прекалено обилната храна и сърдечни болести, за което биваше обявяван национален траур, а в официалните некролози тогава пишеше, че били ‘изгорели’ при изпълнение на дълга си и че тяхното дело ще живее вечно.

И живя.

“Гледам телевизия и добре виждам: в моя роден град, който и наяве сънувам, пристигат авантюристи и пропаднали типове, хироманти, пристигат измамници, кроячи на новите царски одежди, писатели-лапачи, аматьори, циркаджии, лъжци, фалшификатори, крадци на чужда мъка,

заекващи оратори, певци без слух и преподаватели с лоша слава, професори *ex cathedra*, продавачи на мъгла и дим... И всеки от тях заслужава вест в най-гледаното време, всеки от тях има зала, пълна до последното място. Наистина, телевизията не записва тон, а само картина, и те отварят и затварят уста като риби на сухо, но, о, кошмар! – сред публиката откривам свои някогашни приятели и съседи, първи любови без любов, роднини и учители: виждам как с възхищение слушат тези фокусници, как им ръкопляскат и наивно предават ключовете на града, награди, грамоти и венци, дипломи и плакети, и, виждам, добре виждам, че дори и за миг не се сещат за мен, докато се възхищават на тези мошеници (чувствам, че още отдавна са забравили дори как изглеждам), а от всички градове на света, единственият, в който не смея да се върна, е именно моят роден град, все едно, че само аз знам и грижливо пазя думите за любов към него, и единствен аз – онзи таен вълшебен код, който, когато се изговори, превръща в прах и пепел лъжепророците. Но, какво струва всичко това, когато вече толкова дълго съм в доброволно изгнаничество, което никой и не забелязва.”

(1973)

Заобиколен от три страни с възвишения, които преминават във високи планини, този град-амфитеатър се отваря от четвъртата страна от просторното Сараевско поле, през което тече река Босна. Според австроунгарските кадастри, които се считат за най-достоверни в Европа, и земята по възвишенията, както и зад тях, и сараевското плодородно поле, от памтивека са принадлежали на сърби. Знае се, че те са притежавали около осемдесет процента от тази земя, което и не е странно, като се има пред вид, че турци са

живеели изключително в старото градско ядро, а сърбите се занимавали със земеделие и животновъдство.

От планините в града идваше прясна изворна вода, дърво, месо и работна ръка, а от Сараевското поле – плодове, зеленчуци, пътища от широкия свят и ветрове, които разгонваха нездравата мъгла на котловината.

След Втората световна война държавата прие закон, съгласно който от собствениците, на смешно ниски цени, насила беше изкупена земята и върху нея бяха издигнати големи жилищни квартали и множество фабрики, в които се стекоха хора от всички краища на Босна, предимно от селата, в търсене на щастлив градски живот. Тази крепостна стена от високи блокове, която погълна плодородното Сараевско поле, затвори входа и на ветровете, та отровният смог започна да задушават жителите на котловината. Градът, строен по човешка мярка най-много за население от стотина хиляди (преди последната война имаше шестстотин хиляди жители), алчно поглъщаше хора, пространство и енергия, чак докато не започна да се задушават от самия себе си.

Новите жители, пристигнали през последния половин век в Сараево от най-затънтените босненски краища, от херцеговските чукари, от села, паланки и градчета, дълбоко в себе си бяха запазили прастарото селско недоверие към града и неговите кореняци, претопявайки се, всички заедно, без оглед на вярата и народността към която принадлежаха, в един особен манталитет, жилав, лукав и устойчив, с желание да устои, да пусне корени в асфалта и да победи. Живееха размесени в жилищните блокове и комплекси – градските спални, но когато започна войната с нападението срещу сръбските сватбари пред старата православна църква, след кратко двоумене, по времето на поставянето на първите барикади, всеки премина на страната на своите и потърси

защитата на своето ято. Така едни останаха в новите квартали, а други преминаха в старата част на града, въпреки че не произхождаха от нея. След първите кланета на сърби в кварталите около Сараево, започна истинска градска война, която имаше всички белези на гражданска, религиозна и етническа, но и между цивилизации. Разголената прастира омраза едва тогава показва истинското лице на дългогодишната лъжа, в която бяха живели довчерашните комшии. Цели четири години този град живя в истински ад, без да знае от чии куршуми загива. Мюсюлмани и хървати стреляха срещу сръбските квартали, а сръбите им отвръщаха с гранатомети от близките възвишения.

По време на писането на тази хроника все още не са събрани всички жертви нито от едната, нито от другата страна, но със сигурност се знае, че в битките около Сараево и за него са загинали пет хиляди млади сръбски бойци, а няколко хиляди сърби са убити в самия град от ръцете на ислямските фанатици на многобройните места за изтезания, по време на принудителен труд или из частни затвори, каквито държаха комендантите на паравоенните формирования, съставени от бивши престъпници.

Когато през 1876 г. турският телал (глашатай) на площада в Подгорица, удряйки тъпана, обявил, че султанската войска победила черногорската в една битка, като при това били посечени петстотин черногорци, някой от насъбралата се тълпа го попитал какви са турските загуби.

“Е, това ще обяви техният телал в Цетине!” – отговорил той.

Окончателният крах на този град беше предшестван от опустошаването на езика, на който се говореше в него. За сарайлиите се смяташе, че говорят чисто, отчетливо и мелодично, а турцизмите, които използваша, придаваха на този говор известен оригинален чар. Както чистата и пивка студена вода идваше до чешмите на града от планинските извори, така пришълците от планината освежаваха и чистеха езика, на който се говореше в него, пазейки го от загниване и разваляне. Този почти книжовен език, който се използваше от градското ядро, от край време е бил застрашаван от сараевския жаргон, използван от подземния свят, и от начина на изговор, използван от хората в предградията като код за разпознаване, един вид специални пароли, изговаряни неясно, приглушено, без ясно оформени думи и срички – това беше език, в който се предъвкваха предимно съгласните, а *ч* и *ш* ставаха един и същ звук.

Някой сараевски професор Хигинс, ако го имаше, лесно би могъл да открие по изговора от коя махала слиза в града Илайза Дулитъл и на коя чешма гаси езиковата си жажда; и дори, дали носи водата в стомна или бардук.

С годините, махленският манталитет все повече завладяваше онова, което в Сараево се нарича град, значи отсечката от Башчаршия до Мариндвор, и лека-полека завземаше цялата власт, уродливият, съскащ и плезещ се език изтикваше градския, та и най-образованите хора, бойки се от това нашествие, приемаха, като мимикрия, нечистия чаршийски жаргон. Ако Илайза Дулитъл е била силна личност от професор Хигинс, той също е щял да заговори на наречието от Ист Енд, а драмата на Шоу 'Пигмалион' би изглеждала съвсем другояче. Не беше рядкост да срещнеш някой изтънчен и образован сарайлия от добро градско семейство, дори и преподавател по литература, кой-

то с говора си подражава на побойниците от Бистрик или джебчиите от Мейташ.

За разлика от парижкото арго, например, пълно с духовити фрази и гаменско въображение, на което дори са написани значителни художествени произведения, ленивият кокни от лондонските предградия или белградския жаргон, който се отличава с пунтьорска досетливост, предизвикателност и особено чувство за абсурдна, смешна игра с думите, сараевският тарикатски говор винаги крие у себе си звука на опасността – той е заплаха за онези, които са извън неговия свят и не познават шифрованите тайни. Това е особен език с разместени срички, на който въпросът ‘Здравей, какво ново?’ звучи ‘Вейздра, квоча воно?’, а отговорът ‘Няма нищо’ – ‘Маня щони’! Този особен говор винаги се съпровожда от определена мимика, която сякаш подчертава презрението към останалото човечество, изключено от неговия омагьосан кръг, а, обикновено, и с особена походка и държане на цялото тяло; по-точно, това не е само език на определена част от града, а светоглед, начин на живот, особен стил. Интересно, на този език все още никой не е написал стихотворение. Това не е език на поезията, а на подозрението и презрението.

Всемогъщият дух на махалата успя да направи книжовния език неприличен, дори смешен, за което му помогна и полувековната диктатура на посредствеността над елита. След като най-напред загубиха езика си, и най-твърдоглавите и упорити сарайлии лесно загубиха и самостоятелността си. И не е случайно това, че сараевските власти най-напред се нахвърлиха върху литераторите, като ги принудиха по една или друга причина да напуснат града – те бяха последните пазители на чистия книжовен език и добрите повествователни традиции.

От време на време се смразявам от ужас. Страшният махленски говор, от който десетилетия наред бягах, все често се чува и по белградските улици.

И тук ме настига.

*“Молим се на Бога, спасителя на всички хора,
и за враговете си – нека Господ
човеколюбец да ги отклони от насилието над
православния ни народ;
да не рушат светите ни храмове и гробове,
да не убиват децата ни и да не прогонват народа
ни,
а и те да приемат пътя
на покаянието, правдата и спасението.
Да кажем всички от все сърце: Господи, смили се!”*

В един стар английски роман, чието заглавие не си спомням, едно момче, което вторият му баща безмилостно бие с колана, през цялото време се моли в себе си да не намрази своя мъчител. И аз през тази нощ, в хилендарската църква, правя същото, молейки се омразата да не обземе душата ми и да не я изпълни с отрова.

Признавам, обвинявах махалата, че ми е отнела родния град и език, но какво всъщност е махала – само една турска дума, която значи сокак, улица, градски квартал... И кои са жителите на сараевските махали – на тази дума, която досега използвах като метафора? Обикновени, бедни хора с обикновени професии. Онези, които столетия наред едва са свързвали двата края; обитатели на паянтови къщи, надвесили се като гроздове над града, стаички с пръстен под, бордеи, колиби и коптори. В тези квартали от еднo-

тажни къщички, които като спрени водопади се изсипват към центъра на града, има много скрита красота. След като видял архитектурата им, прочутият строител Льо Корбюзие открил основните принципи на урбанизма: нито една къща не бива да закрива хоризонта на друга (право на изглед), нито един прозорец не бива да гледа към чужд двор (право на лично спокойствие). Колкото и да бяха бедни по мое време тези сараевски махали, всички тези мънички къщурки винаги бяха безупречно белосани, а в миниатюрните градини растяха пъстри цветя и овощни дървета, чиито стъбла дополовина бяха варосани, а върху несръчно направените покриви от керемиди, гофрирана ламарина или черна хартия, растяха странни растения, наречени ‘пазикъщи’. Влизайки от време на време в тези къщички, чувствах дъха на тихото спокойствие и виждах излъсканите до съвършенство бедняшки съдове: ибрици с дълги чучури, менци, тепсии, сахани, тави и джезвета; подовете бяха покрити със скромни, но чисти килими и черджета, а на прозорците на някои къщи растеше дори и нежно лимоново дръвче в теникия. През тази нощ виждам отново как прегърбените глави на семейства, занаятчии и дребни търговци, крачка по крачка, гледайки пред себе си, се изкачват от чаршията към Бабича-баща, Бистрик, Ковачи, Вратник или Иековац (скала, от която много нещастници се бяха хвърлили на пътя към Бентбаша), носейки под мишница като единствена плячка, изтръгната през този ден от града, току-що изпечен хляб или погача, уморени, загрижени, сякаш раменете им са притиснати от прекалено тежкия товар на живота в Сараево. И виждам хубавите им дъщери, възбудени от идването на нощта. “Има ли мъка като тази, когато вечер пада, когато махалите фенерите запалят...” Почуквах надолу по калдариъма с първите високи токчета, копнеейки за някакъв друг,

по-добър живот, който ще ги задържи долу, в града, а се връщаха в родните си колиби боси, с обувки в ръце, измамени и разочаровани. Виждам как шумни тълпи деца, босоноги и мърляви, се катерят през пролетта и берат череши-ашлами, а през зимата се спускат стремглаво надолу по заледените стръмни сокаци на ‘лигури’ – примитивни малки шейни, подковани с излъскани обръчи от бъчви и покрити със заешка кожа. “Вардааа, каруца – кърава кобила!” беше бойният им вик, когато се приземяваха на първия асфалт и се спираха в подножието на махалите. И така, години, десетилетия и векове наред, всички те гледаха под себе си, долу, омагьосания сив град от бетон, камък и държавна власт, от който идваше при тях самото зло. Махалите клечаха като големи ята от бели птици и имаха свой отделен език, който се различаваше от градския. Ако съм съгрешил спрямо него (защото той също така е и Твой език), прости ми, Господи – обзела ме е грозна страст.

Но кой тогава е виновен, че сме прогонени от своя град? Потомците на махалата – полуселяни, полуграждани, нито едното, нито другото, бързо забогатели, напращели от здраве побойници и насилници, които бяха довели древната нетърпимост между покрайнините и центъра до страшно нажежаване, от което избухна големият пожар, в който всичко изгоря.

А кой стои зад всичко това? Най-могъщите хора, които ръководят най-големите сили на света и отново градят Вавилонска кула – онези, които окупираха страната ми с белите си бронирани коли и танкове, небето ѝ – със смъртоносни летателни апарати, а градовете – с наемници; онези, които желаят да издигнат върху нашите кости нов вавилонски супер-маркет, та за тази цел насъскват добрата стара махала срещу довчерашните ѝ комшии.

“Сива мъгла над махалата се спусна”.

*“Господи, колко много са враговете,
които воюват срещу нас и казват, че няма
кой да ни помогне – нито Бог, нито хора.
Господи, протегни ръката си,
за да останем твой народ и по вяра, и по дела.
Ако трябва да страдаме, нека това бъде на
пътя на правдата твоя и истината твоя –
не допускай да бъде заради нашата неправда
или омраза към някого. Да кажем всички от все
сърце:
Господи, смили се!”*

През тази нощ се моля и за онези смели млади хора, днес вече мъртви или пръснати по света, които, едни от първите, веднага след Втората световна война, бягаха от Сараево, защото неговата люлка им беше станала прекалено тясна; минаваха пеш през заледените Алпи, бягаха с корабчета или лодки с весла (дори и със скиф) към обетования, златен бряг на Италия, криеха се под вагоните между колелата, изоставяха спортните си тимове, с които бяха минали границата с общ паспорт, издържаха в сборните центрове и лагерите на глада и униженията...

Първият сред тях, Жано, заловен и върнат при опит за бягство, се оправдавал пред съдията: “Не съм бягал, другарю съдия, кълна се! Почивах в Дубровник, къпах се на Локрум; скачам в морето, плувам, плувам, а като излизам на брега – то било Италия!”

Когато умираше в Сараевската болница, на бялото нощно шкафче до възглавницата му се търкулнаха три

мандарини. Погледна събралите се над смъртната постеля и изрече думите от популярния тогава шлагер:

“Que sera, sera”.

Макар и преуспял човек в Калифорния, един друг сараевски беглец, на име Мешак, все пак никога не осъществи старата си мечта; беше известен манекен и плейбой и беше изкарал много пари. Казвал на приятели, които понякога го посещавали в Лос Анджелес: “Всичко това бих дал, само и само да мина с открит бесен кадилак по Главната улица, а да ме кара моя черен шофьор в ливрея!”

Но не смееше да се върне.

51. Смили се над мене, Боже, според милосърдието Си,

*според множеството на благите Си милости
изличи беззаконията ми.*

*25.7. Недей помни греховете на младостта ми,
нито престъпленията ми;*

*помни ме, Господи, според милосърдието Си
и заради благостта Си.*

Известният Хозн Втори (наследник на стария Хозн, който беше още по-известен), получил името си по това, че винаги носеше презрамки (хозн-трегери), беше най-известният сараевски разбивач на ключалки и сейфове, а голямата си слава получи в Западна Европа. След като го издали ортаците му в Брюксел, бил заловен и осъден на десет години затвор, но след като излежал три години го пуснали за примерно поведение и услуга на белгийската полиция. Веднъж, значи, дори на най-добрите белгийски полицейски специалисти не им се удало да отворят някакъв

сейф, чийто код бил загубен, та се сетили за Хозн Втори и той замижал и го отворил само за три минути. След този подвиг обучавал и въвеждал полицаи в тайните на своя замяна, та го освободили условно. С част от скътаните пари от последния обир си купил един стар микробус, а във вестник *Le Soir* пушал обява с номера на мобилния телефон, на който денонощно може да се обади всеки, който си изгуби ключовете от апартамента, колата, касата или сейфа. По-късно, забогатял от умело и умно инвестиране, се отбиваше през лятото в Сараево на път към морето и тогава никой не можеше да си плати пиенето или яденето по бирариите, кафенетата и ресторантите на Башчаршия, в които същата вечер се окажеше и той.

Днес живее като заможен човек в изискания белгийски курорт Кнок на брега на Северно море. Най-авторитетните му богати съседи считат за изключителна чест, когато, веднъж месечно, Хозн Втори ги покани на вечеря във вилата си “Ялия”, на босненско гювече, което лично той готви по рецептата на майка си.

*37.23. Стъпките на човека се оправят от Господа;
и Неговото благоволение е в пътя му.*

*24. Ако падне, не ще се повали,
защото Господ подпира ръката му.*

Заминавайки в изгнание, Шекспировият Томас Моубри, херцог на Норфолк, изрича следните думи пред Ричард Втори, който го прогонва до края на живота му:

*“Сбогом, господарю. Не ще се заблудя:
Без Англия, цял свят е вече моят път...”*

Да, всъщност и аз не вярвам, че вече бих могъл да се изгубя по широкия свят! Въпреки че пред мен се откриват безброй пътища, само един завинаги е затворен за мен – онзи, който води към Сараево и неговата Главна улица. Във всеки човек съществува едно топло място, а най-често не го съзнава. Без този вътрешен оазис (нека го наречем така по липса на по-добър израз), който е своеобразна концентрирана аура, ние всъщност сме само трупове, които често могат да бъдат и преуспели в ежедневието си живот. Това топло убежище ни спасява от пресищането; към него се връщаме, търсейки скривалище и основание, за да започнем нещо отново, то ни дава надежда и ни прави истински живи и добри. Това е може би боязливото чувство за надежда през отдавна отминалото време на невинността, когато копнеехме по обширните простори на неизвестното, слепвайки картината на света от отпадъци печатна хартия и ръкописи, които разказваха за него, или от вече забравената любов към някого, когото неутешимо сме обичали, а той не е споделил любовта ни, или това е просто вълнението, когато след пътуване се приближавахме към своя град и в тракето на колелата по релсите откривахме един и същ ритъм на сърцето? Днес, вече зрели хора, влизаме в най-хубавите градове без каквото и да било друго чувство, освен скуката от повтарянето. А може би сърцето ни ще заиграе само ако се приближаваме към родния си град? Може би тогава отново ще бъдем живи? Да изгубиш Сараево – града, който не прилича на нито един друг град, означава, всъщност, да изгубиш топлото скрито място в себе си, превърнато сега само в спомен, който от ден на ден все повече избледнява, изгубвайки своите очертания. Някой, който в Сараево си е натрупал значително имущество, а при това голямо преселе-

ние го е изгубил, ако не е свързан с душата си за този град, ще го натрупа отново някъде другаде, защото народът казва: “Онзи, който е имал – ще има!” Но онези, които не притежават нищо друго, освен това живо кълбо на Ариадна, чието начало се намира в Сараево като астрална нишка, която ги е спасявала да не се изгубят сред разкоша на земното кълбо, никога повече няма да могат да открият някое друго място в себе си, което да им даде достатъчно сила да преживеят.

Един боец, иначе бивш шофьор на такси, който е трябвало да се изтегли от сръбската част на Сараево, отбранявайки я чак до заповедта за отстъпление, гледа своя град в далечината от планината, в която се е изтеглил и казва на един репортер: “Иде ми да се накича с бомби, да седна в колата си и да надуя надолу, па каквото ще да става!”

В това толкова просто изречено намерение се крие онова, което много изгнаници чувстват, а нямат възможност да изразят: желанието, макар и в смъртта си да бъдеш свързан със своята любов.

И макар че вече почти четвърт век не съм стъпвал на тротоарите на Главната улица, на която познавах всяка пукнатина и нови наслоения от асфалт, струва ми се, че открай време с нейната дължина, както с тояжка в игра на челик, съм измервал авенютата и булевардите на другите градове по света.

Нито по хубостта си, нито по големината си, тя ни най-малко не превъзхожда улиците от покрайнините на провинциалните средноевропейски градове, каквито са например Грац, Сегедин или Любляна; същите тъмносиви фасади на австроунгарски постройки, от които се ронят сецесионистични украшения, гирлянди и покривни венци, същият мирис на тежка запряжка и нерадостното живуркане по

вестибюли с напукани черно-бели плочки, с тук-там някоя новопостроена къща, която спокойно може да се мери със старите по безличие на архитектурната мисъл.

И, все пак, прозявам се от скука, когато се разхождам по нийоркското Пето авеню или по Шанз елизе, носейки непрекъснато своята Главна улица в главата си, защото магическата ѝ съблазнителност завинаги се е вмъкнала в нея – от изтъркания тротоар през ходилата, с които най-напред съм я измервал.

Със забранените градове е като с голямата любов. Едва когато ги напуснем, спасявайки главата и кожата си, можем да ги видим в истинската им светлина, с всичките им недостатъци. Но това никога не ни освобождава от магията, с която завинаги са ни обвързали. Нима Одисей, най-хитрият човек, който някога е живял, не се опитва цели двайсет години да се върне на своята Итака? И какво друго е правил Джеймс Джойс през целия си живот, освен да описва до най-малките подробности всеки кът на родния си Дъблин, умрял далеч от него? Където и да е имал ателие Пикасо, в него се втурвали биковете от арената в Барселона, в която никога нямало да се върне.

Отвратен от негодуванието на родния си град след публикуване на есето “Минотавърът или почивка в Оран”, Албер Камю записва като мото на книгата си “Лято”: “Това есе е писано през 1939 г. На читателя трябва да му се припомни това, за да може да отсъди какво би бил днес Оран. Пламенните протести от този красив град всъщност ме уверяват, че са (или ще бъдат) отстранени всички недостатъци. А красотите, които това есе изтъква, ревниво се пазят. Град Оран, щастлив и реален, отсега нататък няма повече нужда от писатели: той очаква туристи.”

Все пак, не трябва да се забравя, че в Дъблин все още живеят ирландци, а в Барселона – каталонци. В Оран на Камю има по-малко французи отколкото по времето, когато той е писал за него, но все пак, останали са значителен брой, дори и след експлозията на нетърпимост сред фундаменталистите.

В Сараево броят на останалите сърби почти може да се пренебрегне: сто и петдесет хиляди от тях напуснаха през февруари 1996 година своя град.

Случай, неотбелязан в историята на която и да е страна: не само че останахме без град, а и без свои сънародници в него!

През есента на 1976 година в Ню-Йорк вземах за един вестник интервю от писателя Бернард Маламуд в неговия оскъдно обзаведен апартамент, чиито прозорци гледаха към оловно сивата река Хъдзън. Евреин от украинско-полски произход, Маламуд през целия си живот беше писал за Ню-Йорк. Питах го къде всъщност е истинският му дом.

“Моят дом е в книгите ми” – каза той.

Изпрати ме до следващата пресечка, и самият той малко да се поразходи. Точно събаряха една многоетажна сграда от опушени червени тухли. В Европа щяха да я използват още поне сто години. Спряхме се и заедно с тълпата любопитни наблюдавахме как огромното залюляно желязно гюлле от висок кран хлътва дълбоко в утробата на сградата, някъде на височината на първия етаж. Сградата устояваше с последни сили, издържайки на три-четири удара, а тълпата викаше (не за нея, а за гюллето), а след това се срина, така да се каже грохна, с приглушен трясък, обгърната в облак прах. Сградите, върху които падаха бомби, докато бях момче, се рушаха по съвсем друг начин – просто се сцепваха надве, разкривайки вътрешното сечение на коше-

ра, съставен от етажи различно боядисани стаи, в които оставаха да висят под открито небе неповредените картини и огледала, толкова силни и неочаквани бяха тези удари.

Разрушенията в Сараево през тази война се различават от онези през миналата, защото не са направени от самолетни бомби, а от артилерийски снаряди. При това, тези здания са строени от стоманобетон – при експлозиите, които ги сполитат, конструкциите им само се изкривяват и усукват, така че след всичко, когато се изпочупят стъклата, изгори дървото и разтопи пластмасата, остават да стърчат призрачни скелети, през които духат ветровете.

Бернард Маламуд равнодушно наблюдаваше събарянето на сградата. За хората, които са прекарвали целия си живот в градове, в които никога не са падали бомби, цялата тази сцена всъщност е само отстраняване на по-малка сграда, за да се издигне на нейното скъпоценно място много по-полезен и по-голям небостъргач, и нищо повече. Американците пък много по-лесно напускат гнездата си от европейците. Ако някъде на другия край на континента се появи възможност за по-добър доход, ще напуснат родния си град, без каквото и да е страдание, и когато някой ден се върнат (ако изобщо се върнат), няма повече да заварят своята улица такава, каквато са я оставили. Вместо старата дървена къща с тераса и ниска ограда около ливадата, на това място ще заварят супермаркет или бензиностанция. Изтръгнати още преди раждането им от корените си, носени от ветровете през океани и континенти, те вероятно виждат в нашата привързаност към загниващите градове, към тяхната патина – прекалено болезнена чувствителност.

Пиша тази хроника на един изгубен град, съставяйки го от сънища и мъгла, от лица, миризми, кътчета и улици,

спомняйки си думите на Маламуд: “Моят дом е в книгите ми”.

Моето Сараево е между тези корици. Онова, което е останало от този град, нека им е халал!

“Колкото по-дълбоко навлиза в тази хроника, уплашеният автор все по-често се натъква на ветровити кръстопътища с катурнати, поместени и счупени пътепоказатели, които го объркват. В този момент той стои, без изобщо да може да вземе решение накъде да поеме. Дилемата се състои в съдбоносния избор на първо лице единствено число или първо лице множествено число. *Аз* или *ние* – вечното проклятие на писателския занаят! Ако напиша *ние*, излагам се на опасността много мои връстници с право да протестират: може би някой от тях по времето, което описвам е гледал някой друг филм, чел някоя друга книга, имал други възгледи, виждал нещата и събитията съвсем по друг начин? *Аз* пък ме води към нескромност. От две злини избирам по-малката, затварям очи и отчаяно скачам в опасното самолюбиво аз, питайки се, дали изобщо ще изплувам? А в това *аз*, малкият стъписан самотник, израсъл по руини и улици, склонен към кражби, когато немските и съюзническите бомбени килими потрошат витрините на магазините по Главната улица, бърз при бягство, ловък при избягване на патрулите, дум-дум куршумите, насилието и различните опасности, собственик на няколко тайни зарове-ни богатства из изоставени бункери и скривалища, недоверчив, без минало и бъдеще – посреща новия живот.”

Съдбата ми определи тъжната роля да стана свидетел на това как родният ми град отново безутешно потъва в лепкавата тъмнина на средновековието. Предчувствам, това робство ще трае вероятно дълго, твърде дълго, сигурно по-дълго от моя живот...

Годината 1996 всъщност е 1374 по Хиджра – ислямското пресмятане на времето, което започва от 16 юли 622 година от новата ера, когато Мохамед се преселил от Мека в Медина (направил хиджрет). Случи се, значи, Сараево наистина да бъде върнато с терор, ужаси и кланета с почти шест века в миналото и това, само какъв абсурд, се извърши под закрилата на просветеното човечество. Сякаш по някаква грешка съм включил *Машината на времето* на Х. Дж. Уелс и съм се намерил буден в среднощен кошмар, а машината на времето невъзвратимо се е повредила и вече никой не може да ме върне във времето, на което принадлежа.

Четвърт век не бях виждал този град другояче, освен в кошмарни сънища или през бинокъл от някоя от първите линии на Требевич, от окопите, в които, гонен от болезнено любопитство, отивах като военен репортер. Окопите миришеха на онази вече забравена миризма на сяр, влажна земя, барут и лют дим, от който очите сълзят – от огъня, който войниците палеха в землянките. Надигах се над брустверите, а те ми извикваха да се наведе, защото косата ми, вече съвсем бяла, е чудесна мишена за снайперистите. Родният ми град стреляше срещу мен, щом понечех да го погледна по-внимателно. Най-сетне, сякаш от всички онези отровни думи, които години ми беше отправял, старата му омраза изля куршуми, довеждайки така нещата докрай.

Около мен имаше хора с лица, обрасли с четинести бради, с хлътнали скули и с очи, изпълнени с трескав бля-

сък, каквито обикновено имат отчаяните; облечени в обгорели и избелели възтънки униформи, тропаха по снега, за да се сгреят, докато долу, под тях, под сивкавия воал на леката мъгла, лежеше забраненият град, от който са прогонени и пред очите на света превърнати в дива орда, срещу която всеки имаше право безнаказано да стреля или да ги бомбардира, когато понечеха да отвърнат на нападение. Срещу тях бяха всички: муджахедини, пристигнали от всички краища на мюсюлманския свят, ветерани на ислямската революция в Иран, бойци от Пакистан, Алжир и Турция (дори и кюрди, самите които от векове се борят за собствена държава), усташи, обучени по полигоните на Австралия и Аржентина, американски военни инструктори, псета на войната – наемници от Великобритания, Германия и Франция, които бяха защитавани от небето с най-смъртоносната и най-съвременна авиация на Северноатлантическия пакт. А онези, които довчера бяха авторитетни граждани на Сараево и които от позициите можеха да видят отнетите си къщи, магазини и имоти, отчаяно се бореха да защитят подковообразния пояс планини, които майчински ги приеха в покровителствената си прегръдка. Когато загинаха, значи биваха убити бандити и размирници, а когато отвърнеха на огъня, Сараево се превръщаше в невинен Рим, а те – в диви варвари, които от дъното на душата си мразят всичко, което е градско. Последната им отбрана на планините беше превърната в обсада на миролюбивия град, на който целият свят се беше притекъл на помощ.

И самият канадски генерал МакКензи, комендант на международните сили, нервиран от тази лъжа, свалил от главата си генералската шапка на едно съвещание и вбесен казал: “Какъв е този обсаден град, в който през цялото време има толкова уиски?!” И наистина, през време на блокада-

та не е имало и ден, без да могат онези, които имаха пари, да си купят поне пет неща: уиски, *Марлборо*, кока-кола, кафе и банани, които, както е известно, не растат в този град.

И целият този до зъби въоръжен, добре платен и обучен джихад-легион пъплеше и пълзеше на орди покрай стените на града-караказан, предимно нощем, под прикритието на електронен чадър, всевиждащи *ауакси* и невидими бомбардировачи стелт, за да разкъсат линиите на последното убежище на тези нещастници. Върхлитаха върху мирните селца над града, изколваха всичко живо, на което попаднаха, и се връщаха пак долу под защитата на загрижения свят.

Обикалях като злочест около града; обхождах все още свободните сръбски квартали в новите комплекси, от чиито блокове стърчаха перките на неексплодирани гранати, забити в стените – тези сгради сякаш бяха направени от решето: дупки, дупчици и следи от куршуми, като пчелна пита в кошер, който някой луд е запалил, а прозорците им, всичките без стъкла, служеха за бойници. Светът видя руините само от другата страна. Катерех се из планината, возех се по изровени, неравни пътища, по които гранати бяха оставили стотици кратери; куршуми пробиваха ламарината на джиповете, а градът през цялото това време беше почти на една ръка разстояние. Вслушвах се в неговите звуци и вдишвах познатия мирис на неговата мъгла.

Златище е първата огнева линия над Сараево, на която са загинали най-много сърби.

Под окопите, под непрекъснат снайперски огън, се вият надолу серпентините на пътя, който води от Требевич

към града. Това са ‘Осмиците’, по които като деца се спускахме с шейни, докато вятърът свиреше в ушите ни, а косите на момиченцата ни гъделичкаха по носовете. Сега тук се загива.

Стоим в окопа, докато вали онзи същият пухкав сняг, покривайки нашия блян долу със сънна белота.

По стените на задимената землянка зад гърба ни са налепенни голи красавици, изрязани от илюстрирани списания. Жени тук, иначе, не идват, твърде опасно е. Кожата на дланите на дрипавите бранители на онова, което е останало от Сараево, залепва за ледения метал на оръжието. Няма ръкавици.

На позицията не заварвам нито един боец от миналата зима. Загинали са всички, освен Вук, от когото е загубена всякаква следа. Някои твърдят, че и той бил загинал, а други – че се върнал в Америка, където, преди тази война, живял цели десет години. Там работел най-различни работи: бил спаринг партньор на боксьори, наемател на паркинг в Бронкс (Ню Йорк), пазител на реда в дискотеки, каскадър и бодигард. А през цялото това време да издържи му помагала само една мечта – да се върне в Сараево и отново да отвори хана, който отдавна държали неговите стари, край пътя, на изхода на града. “Рядко има сърбин, който да познава дядо си!” – казал един поет. Дядото на Вук загинал в Първата световна война, а баща му е убит във Втората. “Кой ни е виновен, че сме построили къща наскреде пътя!” – писал Йован Цвиич. А техният хан наистина бил на пътя. В американския затвор ‘Куентин’, където прекарал една година заради някакво сбиване и незаконно притежаване на оръжие, Вук, споделяйки килията с един от италианските мафиоти, спечелил благосклонността им, тъй като те веднага познали в негово лице смел и решителен човек, и, след като излязъл, ста-

нал дясна ръка на ‘capo di famiglia’ Лучиано Гапа, който му дал възможност да развие самостоятелен бизнес с риба на доковете на Ню Йорк. Вместо да остане в Америка и да забогатее, Вук съумял да спре навреме, да ликвидира бизнеса, да изтегли парите си и да се върне в родния си град, където откупил някогашния имот на предците си, а от стария хан направил един от най-люксовите ресторанти в града.

Разбрал, че избухването на войната е само въпрос на дни, отворил широко врати за всеки, който се отбие, а от фризерите извадил всички запаси от дивеч, агнешко, пилешко и риба, започвайки невиджана гощавка, която, говори се и днес, продължила цяла седмица. Гощавал безплатно и сърби, и хървати, мюсюлмани и евреи, както и много чужденци, които случайно били в града. Когато била изпита и последната бутилка френско вино от мазата, и до последна капка – големите колекции шотландско уиски и американски бърбън, взел карабината, а ключовете закачил на халката на външната врата, заедно с бележка, на която била написана заръка към бъдещия собственик: “ПОПАЗИ МИ ГО, ДОКАТО СЕ ВЪРНА.”

Цяла година от околните планини Вук наблюдавал с бинокъл своя ресторант, а когато една сутрин съзрял зеленото знаме с лилиите върху покрива на хана, в който се настанил щабът на муджахедините, лично поставил снаряжение в цевта на едно оръдие, прицелил се с помощта на артилерист и дръпнал връвта, гледайки как мечтата му отива във въздуха.

Изпушил последната цигара до оръдието и изчезнал без следа, преди мечтата му, превърната в тъмен облак дим, да избледнее в сараевското небе.

Най-накрая се връщах в Пале – малката столица на една раждаща се държава, преоткривах добре познатата ограда над червеникавокафявото пасище и клатех крака, седейки на нея, спомняйки си за детството.

“Пале, планинска паланка на стръмните склонове на Яхорина, се е връзала дълбоко в паметта ми; почти всяко възможно семейство от Сараево имаше по едно селско семейство в Пале, което поколение след поколение носеше в града мляко, сирене, сметана и овче месо за печене. Веднъж годишно, обикновено за Великден, се отиваше при тях на село, на агнешко, печено на ръжен.”

Но това не беше обикновена покупко-продажба; с течение на времето тези семейства ни ставаха кумове, записвахме децата им в училище, намирахме им работа, водехме ги, ако трябва, в болница, отивахме на сватбите и погребенията им. Пристигаха обикновено рано сутрин, нерешително стояха с калните си ботуши във фойето, с кофи мляко в ръце, и се стесняваха да влязат и изпият предложеното им кафе. Бяха ни много по-близки и от най-близките ни роднини, които не виждахме години наред. И сега това село – кой можеше и да сънува – по игра на случайността и съдбата, стана точка на глобуса, в която са вперени очите на целия свят.

Една стара вила в края на гъстата гора, с изглед към развълнувано море от треви, която преди Втората световна война била частна психиатрична клиника, в която през април 1941 година е подписана капитулацията на Югославската кралска войска, стана Президентство на Република Сърбска.

В нощта на двайсети срещу двайсет и първи февруари 1994 година, точно когато изтичаше ултиматумът на Обединените нации сърбите да изтеглят тежкото си въоръ-

жение на двайсет километра от демаркационната линия, командирът на местното поделение над Сараево, един русокос великан, чийто имот се намира в непосредствена близост, нареди да се изпече вол на ръжен. Този обикновен босненски вол предизвика незапомнен интерес сред световните телевизионни мрежи.

Майорът, значи, нареди на Видиковац да се запалят три големи огъня като клади. Това място ми беше добре познато отпреди. На Видиковац идвахме и водехме момичетата, в които бяхме влюбени, и особено скъпи гости, за да им покажем града отгоре, от един съвсем различен, необикновен ъгъл. Да го гледаш така, означаваше да бъдеш и малко философ: големите грижи, които ни измъчваха долу в тази мозайка от сгради и улици, пресечена от бляскавата сабя на реката, ставаха дребни, почти незначителни. На това място беше поставен и телескоп, така че можехме да увеличаваме всяка подробност от собствения си живот през дните, когато нямаше мъгла и дим. А когато това сиво море залееше котловината, на Требевич все още блестеше слънце. Чудехме се как е възможно да се живее под този похлупак.

Тези три пламтящи факли сякаш показваха нечутата дързост и инат на воините от планините, които се бяха осмелили с тях да дразнят така и така раздразнените вече ескадрили от американски *Ф-16* и британски *хериъри*, които ревяха в нощта над главите ни, чакайки сигнал да изсипят смъртоносните си товари. Майорът и хората му желаеха да облекчат работата им, показвайки точно къде се намират.

Отнякъде, от нощната гора, през снега, се появи върволица от жени, облечени в черно, сякаш ей-сега излезли от някоя антична драма. В ръце носеха току-що изпечени погачи и сол на подноси, пеейки по онзи тъжен планински начин, като вълчици, когато завият на месечина.

Вече са изгубили най-близките си в тази война и сега и самите те са готови да принесат жертва. На ръжена се въртеше огромен вол, но рядко някой се приближаваше да яде от него. Хората в униформи, които го печаха, с бойните си ножове отрязваха по парче и го подаваха на върха на острието на другите, които се приближаваха.

Гледайки в небето, по което не се забелязваха звезди поради фойерверките искри от пламъците, се вслушвах в рева на самолета, който летеше съвсем ниско, и се питах дали и за какво мисли безименният американски пилот, докато гледа тези три неразумни огньове. Дали някога ще разбере, че този народ в планината даваше за самия себе си помен, съмнявайки се, че някой ще преживее, за да му направи, както е обичаят, след четирийсет дена панихида. Вероятно, и твърде млад, този пилот не знаеше нищо за обредното принасяне на жертва. Тук, на този огън, този вол се превръщаше в свещения бик Апис, от чиито рамене се търкулнала Европа. Това е онзи същият бик, който нахлу с рога в гражданското изкуство на двайсети век, благодарение на Пикасо, който отвори обора на бикове на Гоя в *Тавромахия*.

На ръжена в този момент се въртяха всички бикове от опушените стени на пещерата в Алтамира; разтърси се гранитният бик от Вавилон, който погалих в една изоставена прашна тухларна пет години преди тази война. Завъртяха се Рудоня и Яблан от Гръмеч, на Кочич, заедно с бикове от Памплона, които описва Хемингуей – цялата тази безкрайна върволица, от която безименният пилот е знаел, може би, само за *Тропота на стадата* от Зен Грей, изрева към небето, в което летяха каубои, яхнали бомби.

Интересно, много хора след това ме питаха какъв беше вкусът на печеното волско месо, а никой – какъв беше

вкусът на смъртта върху небцата ни, докато чакахме да ни затрият.

“Алилуя. Алилуя. Алилуя.”

Тече мътна и придошла река Миляцка с приглушения си грохот, от който потреперват каменните мостове, ръждясва железният и скърца онзи старият, дървеният, пренася история... На Видовден, 28 юни 1994 година в Сараево е сменено и името на Принциповия мост и му е върнато старото австроунгарско название – Латински мост! Скрити са надписите, обозначенията, а, вярвам, че са залети и двете стъпки, направени в асфалта, на ъгъла, където някога момчето от пограничните райони причакало ерцхерцога и, както се казва в песента, изрекъл следните стихове:

*О, ти, ламьо, що славяни гълташ,
що ли мислиш, що ли тука търсиш?
Босна ти дойде да обиколиш,
сръбски без да можеш да говориш...
Ето ти и сръбска граматика
от тази моя автоматика!*

Години наред, по време на младостта си, виждах как в тези отпечатани стъпки е застанал известният сараевски екскурзовод, професор Бръкич, прегърбен, кльощав старец с дълга бяла коса и очила на орловия нос, и как с протегнатата ръка стреля с невидим пистолет по невидимия Фердинанд пред смаяните очи на старите американски туристки от Ми-луоки и Колъмбъс, Охайо. Бум! Бум! – стреляше покойният професор Бръкич, увлечен в тази славна сцена, докато ужа-

сените американски старици гледаха как куршумите разкъсват парадната униформа на ерцхерцога Фердинанд и се забиват в разкошното деколте на жена му София.

И през тази нощ виждам как професор Бръкчич стои в ъгъла на хилендарската църква и се кръсти, дали от набожност или от обезвереност, затова че на този най-славен мост в сръбската история е отнето истинското име.

“Благодаря ти, Господи, че го взе при себе си навреме. Той нямаше да преживее това!”

Може би, повече от загубата на този град болка предизвиква чувството, че малко или много сме измамени; още по-лошо, че сме мамени години наред, без да сме забелязвали това, заслепени от своята любов към Сараево. Действително, този град е като капризна любовница, в чиято власт бяхме. Идвайки през далечните минали лета в Сараево, и самият аз допринесох за създаването на съблазнителния ориенталски мит за него. Разглезени и преситени, търсехме странни и редки вкусове, сетивно звучащи думи (*севдах* ‘любов’ и *истилах* ‘завоевание’, *мерхамет* ‘милосърдие’ и *садака* ‘милостиня’), впускахме се в мераклийски обреди, които са ни оставили в наследство разплутите османлийски чревоугодници. Докато се приземявах в Сараево, от птичи поглед то ми приличаше на зелена ваза, каквито обичат да държат писателите на писалищните си маси, препълнена с белите подострени моливи на минаретата. Колко пъти само съм водил приятели и гости по сараевските базари и безистени, по ханове, гостилници и кафеджийници като онази, която беше долепена до Вратничка капия, на рахметли (покойния) Вейсил-ефенди, който не мелеше печеното кафе, а

го счукваше с дървено чукало в каменен хапан, и където се пиеше ароматен сок от хвойна; хранех гълъбите край шадравана пред Беговата джамия, на чиято плоча беше издълбано, че това е “камък на Иван Качич от Пучище на Брач”, разгадавах орнаментиката на арабската калиграфия по текетата (мюсюлманските манастири), наслаждавах се на различността на вкуса на турската храна, сервирана в сахани (плитки медни паници) след топа, който вечер обявяваше края на рамазанския пост – началото на гошавка в някои от старите мюсюлмански къщи, застлани с черджета, на които се седеше без обувки, по турски. А през цялото това време, зад любезността, усмивката и ориенталската престореност, години наред е готвен заговор да ни отнемат родния град. Все пак, и днес, след всичко това, не искам да вярвам, че в това са замесени старите бейски фамилии, нито бедняците, които считаха за най-голяма благодат горещия байрамски самун, купен от дъската на главата на пекарския помощник – самун без кебап, поръсен само с няколко капки олио. (“Ако можеше Аллах да дава така до смъртта” – въздишаха старите мюсюлманки). На сиромасите не им е до политика и история! Това показва и отдръпването на почтените, обеднели бейски семейства зад дворските дувари, а и мрачните думи на Андрич, че “ще дойдат времена, когато умните ще млъкнат, будалите ще проговорят, а фукарите ще забогатеят...”

10. Защо, Господи, стоиш надалеч?

Защо се криеш във време на неволя?

*2: Чрез гордостта на нечестивите сиромашът се
измъчва;*

*те се хващат във лукавствата, които ония
измислят.*

*3: Защото нечестивият се хвали с пожеланията на
душата си*

и сребролюбецът се отрича от Господа.

*4: Нечестивият от гордостта на лицето си казва:
'Господ няма да издири'.*

Всичките му помисли са, че няма Бог.

Да се помолим и за мъртвите сараевски влюбени, убити на осемнайсети май 1993 година на моста Врбана, между турския и сръбския бряг.

Нарекоха ги сараевските Ромео и Жулиета, но на веронските влюбени, които и днес оплаква целият свят, им е било много по-лесно. Първо, и двамата били италианци и католици, а произлизали от подобни, патрициански фамилии.

Враждата между Капулети и Монтеги е детска игра в сравнение с окървавените брегове на Миляцка, където от едната страна са се окопали сърбите, а от другата са четири войски: санджашката, Хърватският съвет за отбрана, паравоенното спецформирование и, накрая, армията на сараевските мюсюлмани.

Момчето е Адмира Исмич, мюсюлманка, а момчето – Бошко Бръкич, сърбин. И двамата са родени през 1968 година и са на по двацет и пет години. От началото на войната, както и много други, мечтаят да избягат от града.

За момчето ден след ден става все по-трудно да опази любовта си в този град, пълен с омраза, и безопасно да я преведе през неговите улици, на които, по ъглите, облежани на стените, прекарват времето си злонамерени, късо подстригани младежи с обици и маскировъчни униформи,

които се перчат, като си играят с оръжието, и гледат накрито минувачите, а особено някоя красавица, каквато е Адмира. През мирните години преди войната, Сараево беше пълно с неми заплахи и опасности за онези, които дръзнаха поне малко да се различават от останалите. Чаршията, на която достойнството и изискаността са смъртни врагове, винаги е имала безброй начини да ги засегне, заплаши, унизи. Безсрамна псувня към онзи, който придружава някоя красавица по Главната улица, подиграване¹, подлагане на крак, та дори и физическо нападение, винаги са заплашвали онези, които дръзнаха да покажат на града изключителното си щастие. Всичко това, през първата година на войната, когато в Сараево вилнееха въоръжени орди от униформени криминални престъпници, получи мълчаливото одобрение на властите. Да си млад сърбин и да се разхождаш из града с млада мюсюлманска красавица, значеше да си подпишеш сам смъртната присъда. Нали и Макс Лубурич, последният комендант на Сараево, през април 1945 година отвличаше градските красавици наред улицата, вкарваше ги в открития си мерцедес, а след това ги откарваше в злокобно известната вила на Скендерия, където им се губеха следите? В тази, последната война, съществуваха множество частни затвори, публични домове, пълни с отвлечени сараевски красавици. В града безпрекословно властваше известният Исмет Байрамович, наричан Кело, предвоенен криминален престъпник. В мазите на неговия щаб на Бистрик и из околните ями, са открити стотици обезобразени трупове. Сараевските власти употребиха старата османлийска стратегия: през първата година на войната дадоха пълна свобода

¹ В оригинала е ‘подригивање’ = ‘оригване’, но според мен е печатна грешка, вм. ‘подругивање’ = ‘подиграване’ – буквите ‘и’ и ‘у’ са една до друга на клавиатурата (Б. пр.)

на градските криминални престъпници, пуснати за това начинание от затвора или доведени от Европа, за да избият колкото се може повече сърби, а след това се отърваха от тях като ги избиха, а цялата вина за престъпленията хвърлиха върху тях.

По този начин останаха напълно чисти пред света.

Както в сараевските легенди за страшните паши и бейове, които понякога се решаваха да сторят и по някое добро дело, за да се разнася добрата им слава, и Кело, явно, се решил да помогне на момичето да напусне града с приятеля си сърбин и за тази услуга, казват, взел осемнайсет хиляди немски марки. Дали наистина се опитал да им помогне или нищо не предприел, завинаги ще остане тайна; сигурно е единствено това, че им е смигнал кога да претичат през моста Връбаня – през това време подкупените снайперисти щели да си затворят за малко очите.

10.8: Седи в засада в селата, в скришни места, за да убие невинния.

Очите му са насочени тайно против безпомощния.

9: Причаква скришно като лъв в рова си,

причаква, за да грабне сиромаша;

грабва сиромаша, като го влачи в мрежата си.

10: Навежда се, снишава се,

и безпомощните падат в ноктите му.

И през тази нощ, докато стоя, молейки се в хиландарската църква, до моето обоняние сякаш достига прохладен полъх от онази майска нощ – миризмата на гниене от реката, в която се разлагат убити от скука кучета и

котки, стари дюшеци и запалени автомобилни гуми, и чувам приспивния ѝ шум.

Изплували от тъмнината, сараевските влюбени започват да тичат към сръбската страна. Но Сараево не обича щастливо завършилите приказки, а още по-малко някой изключителен да се измъкне от паяжината му. И въпреки уговорката (ако изобщо е имало такава), куршумите, изстреляни от мюсюлманската страна, улучват младите влюбени и те падат на ничия земя един върху друг.

Остават да лежат така непогребани цели шест дена – от осемнайсети до дваисет и четвърти май, а над телата им се провеждат снайперски дуели. Родителите им могат да видят последната им прегръдка: на Адмира – от турската страна, а на Бошко – от сръбската. И многобройни чуждестранни дописници и оператори – когато воюващите страни им позволят да надникнат зад прикритието. През нощта мюсюлманите хвърлят ‘коктейли Молотов’ към труповете на мъртвите влюбени – да унищожат следите от своето престъпление пред света, който от тази любов се опитва да направи нови Ромео и Жулиета, своеобразна миротворна сантиментална мелодрама за помирението на двете воюващи страни в смъртта, без изобщо да имат представа за коварството на този град, който ги беше убил, както и толкова други преди тях. А младите влюбени не бягат към някоя от страните, защото това не го позволява естеството на тяхната връзка – те бягат към сърбите, защото оттам спокойно може да се отиде по света. Бягат от Сараево, което е олицетворение на злото.

Но светът не забелязва една макар и важна подробност, която може да се случи само тук и никъде другаде. Въпреки голямата опасност, някой успял да допълзи до мъртвите и да им задигне не само скромния багаж, а

дори и съдържанието на джобовите. Ето поради каква причина, дори и в трагедията, Сараево никога не може да стане Верона.

Накратко, запалените бутилки не достигат до труповете, а на шестата нощ сръбски бойци под командването на взводния командир Марко Топич, успяват с риск за живота си, да се промъкнат само на двайсет и пет метра от мюсюлманските окопи, да издърпат двамата мъртви към своята страна и да ги погребат на гробището Вранеш в Лукавица, в общ гроб, с имена на общ кръст.

10.11: Казва в сърцето си:

*“Бог е забравил, скрил е лицето си,
никога няма да види.*

*12: Стани, Господи! Боже, издигни ръката си,
да не забравяш кротките.”*

През месец март 1996 година щастливите жители на глобалното телевизионно село имаха възможност нееднократно да се сепнат от удобната си дрямка и да видят сцени, каквито историята на съвременното човечество не е записала. Гледаха как сараевските сърби изкопават гробовете на своите близки и как товарят кални дървени ковчези на коли и бедняшки каруци, сред покъщнината, докато всичко това се покриваше от снега с безутешна белота.

Свещениците напразно се мъчеха да откажат своите енориаши от изкопаване на гробовете, твърдейки, че душите на мъртвите са вече в царството небесно и е все едно къде ще почиват тленните останки. Нямахше смисъл, никой не ги слушаше.

Значи, при този екход не се изселваха само живите, а и мъртвите. Дали тези щастливи зрители евентуално са се запитали кой и какъв е врагът на тези нещастници, щом не оставят и мъртвите на милостта му?

Гробовете, неприкосновени светини, на когото и да са принадлежали, през историята са оставали недокоснати, който и да ги е завладявал, освен в един случай – при откритата омраза на исляма към всичко, което е християнско, а особено – православно. Това велико преселение на мъртвите започва много по-рано, още през онази събота на 27 април 1594 година, когато Синан паша изпратил Ахмед бей Окюрс с войска да донесе мощите на свети Сава, които лежали в манастира Милешева, за да ги запали в безпомощна ярост на клада на хълма Врачар над Белград. Прахът на тези мощи развеяла пролетната кошава, а ситните им прашинки сякаш се посели в духа на всеки, принадлежащ към този народ. Оттогава до днес, при всички преселения, които са толкова много, първото и най-скъпоценно нещо, което се отнася в непознатите чужди земи, са мощите на светците: мумифицирани ръце, изсушените им черепи, частици от изгнили избродирани покрови, или ръждясали, проядени вериги, с които са били оковани.

Какъв ужас пося през пролетта на деветдесет и шеста заспалият, но внезапно събудил се сараевски звяр, най-добре свидетелства това, което смая дори и обикновения равнодушен, просветен свят – за първи път в историята се пренасяха не само мощи, църковни кръстове и камбани от храмове, които ще останат на вражеска територия, а и прясно погребани тела на млади бойци, зрели мъже и жени, току-що родени, но убити деца, онези мъченици, които бяха дръзнали да защитят правото да имат свои домове, вяра и начин на живот.

В сръбската народна поезия има една песен, която, може би, за незапознатия, но любопитен чужденец, най-добре ще обясни отношенията между мъртвите сърби и живите турци. Цитирам я изцяло, ужасен от факта, че като в някакъв страшен сън, тя се случва отново, след почти двеста години:

*Закукала сива кукувица
закукала ми рано в неделя
а на гроба на Вишнич Йована.
Дал' ти е долу втръснало, Йово,
жулят ли те дъски яворови,
черната ли ти земя натежа?
А отдолу нещо отговаря:
Долу на мен не ми е втръснало,
не ме жулят дъски яворови,
нито ми черна земя натежа.
Втръсна ми само от Бойчич Алил.
Веч три дена по гроба ми тъпче,
а мен ме на двубой предизвиква.
Ако си на двубой не изляза,
в неделя дето първа ще дойде
моя гроб той ще да разкопае
костите мои той ще запали,
пепелта от планина ще пръсне.
Хайде, литни ми до белия Сен
и ми повикай Сенянин Иво,
ще ли ми стане Иво отмяна.
Мъртвите кости в двубой не влизат.*

Една жена, забрадена в черно, най-често използвания цвят, който носят сръбските жени, чакайки хората да извадят неотдавна загиналия ѝ единствен син от разкопания гроб, огорчено казва: “Нямаше да съжалявам, че за втори път го преселвам от гроба, ако това го бяха спечелили с пушки...”

Случи се (дали беше случайно?), че няколко хиляди сарайлии изкопаваха своите мъртви на 17 февруари 1996 година, точно на Задушница – денят, който православните сърби посвещават на мъртвите.

Докато се изселваха една по една сръбските части на града, с тревога чаках последния удар – падането на Илиджа, по-точно капитулацията на дългата редица от платани покрай Алеята, която води към извора на Босна, и все по-слабо в моето съзнание се чуваше онзи скъп звук от монотонните удари по асфалта от копита на конете, които теглеха стария файтон: чат-чат-чат, чат-чат-чат, докато с отнетната назад глава гледах зеления свод, образуван от клоните, през които не се виждаше небето. Впрочем, кой ли не е загубвал и преди мен това райско място, където ми се струваше, че завършва моят свят, на края на Алеята, под изпречилата се тъмнозелена стена на планината Игман, под която шумеше, ромолеше и клокочеше със своите извори студената река Босна.

“След като покорили илирите през деветата година от новата ера, римляните изградили на територията на днешно Сараево свое селище, център на управлението на този край, при термалните извори на територията на днешна Илиджа”. Още като дете си играех сред каменните основи на римски вили, в подножието на невидими колони, стъпвах

с боси крака след къпане върху фрагменти от мозайка, която покриваше дъното на някой римски басейн, без да знам, че чрез играта върху основите на палатите вземам един от най-важните уроци – преходността на империите.

Това беше през онези лета, когато ходехме на вилата на една стара богата роднина. Тогава се пътуваше с теснолинейката, чиято начална гара се намираще в Мариндвор. Това бяха първите ми пътувания, с междинни гари Ченгич вила, Али-пашин мост, Ступ... където на пероните излизаха достолепни диспечери с червени шапки на главите.

През март 1945 година отидох на малката Мариндворска гара, носейки в ръце кофа за мляко, боядисана в си-ньо на бели точки, защото трябваше да почакам един селянин, който носеше мляко от Ступ и го продаваше тук, пред самия влак. Перонът беше празен. По стълбовете и околните дървета висяха два-сетина човека, поклащайки се на слабия ветреца. Някой им беше смъкнал обувките. Макс Лубурич ги беше обесил предната нощ. Преди края на войната беше поел в свои ръце цялата власт над града, появявайки се един ден в Сараево като гръм от ясно небе с бандата си от професионални убийци. Плъзгаше се бавно по Главната улица в открит черен автомобил, в който хората му вкарваха всяко красиво момиче, което им попаднеше. Първите дни след освобождението (а Сараево беше един от последните освободени градове в страната), от училище ни водеха да видим вътрешността на вилата на Лубурич. Видяхме казана, в която са варени жертвите, клещите за мъчение, ножове и сатъри, вериги и белезници, мазета с окървавени стени и един голям месарски тезгях, на който, говореше се, усташите принудили една сараевска красавица и нейния приятел, известен хубавец, да правят любов, за да ги насекат след това на парчета със сатърите. Макс Лубурич, усташки вете-

ран още от унгарската Янка Пуца, комендант на концентрационни лагери, беше убит с брадва много години след войната в печатницата си в Мадрид. Изобщо не се узна, кой е извършил това убийство. Както и да е, докато щастливите американски малчугани бяха плашени с добродушни вещици на метли и с куция дявол, на нас, сараевските деца, не ни беше необходимо да ни измислят приказки – кръвта във вените ни се смразяваше от Макс, когото виждахме да обикаля из града в черен мерцедес, а веднъж дори го гледахме на разстояние от десетина метра, когато, облечен с дълго палто от лъскава кожа, посети Беговата джамия където се снима обкръжен от ходжи. Тази снимка заля целия град като картичка, докато останалата, по-голяма част от страната, празнуваше освобождението.

И сега виждам тази сцена в стил Дали на Мариндворската гара: момче със синя кофа за мляко в ръка, под леко залюляната въртележка на смъртта.

В Илиджа, до която тогава се пътуваше, както ми се струваше, с часове, скрити от гъстите корони на платаните, дремежа в дълбока сянка вилите на известни илиджански сръбски фамилии: Илич, Пелович, Босилчич... с китни фасади и покрити със сводове тераси. Вилата на нашата роднина носеше тайнственото име *Mon repos*. Тук всичко беше различно от нашата улица. От разцъфнали паркове изплуваха порутени сгради на хотели и пансиони, които подражаваха на архитектурата на Мариенбад. Наблизо течеше още една бистра река – Железница, а къпалнята на нея имаше една редица с розови дървени кабинки за преобличане, през чиито процепи между дъските гледах възбуждащите голи тела на изкъпалите се жени, докато се преобличаха. Затревените площи и необикновените цветя, каквито не бях виждал дотогава, пресъхналите фонтани и остатъците от хотелските

рецепции с изпотрошени витражи, където в парчетата цветно стъкло още можеше да се долови присъствието на някакви нереални, дългокраки красавици, облечени в кринове и бръшлян, напомняха за един напълно различен, изчезнал живот. В тези хотели и вили са отсядали и преспи-вали големи имена: короновани глави, световни любители на удоволствия, славни куртизанки и богати сараевски търговци – техният дух сякаш още се луташе из изоставени-те бални зали и дългите коридори с опадала мазилка. Накло-нен на една страна и порутен, в парка все още не се беше разпаднал павилионът на оркестъра, който някога изпълня-вал потпурита и увертюри от виенски оперети. Връщайки се вечер с влака в Сараево, се чувствах изведнъж обеднял: ся-каш загубвам един сън и отново потъвам в мизерия.

Дори не съм си и представял, че един ден разюздани тълпи от муджахедини ще връхлетят върху това така цивили-зовано място и ще почнат за разграбват остатъците от моя някогашен детски сън. Вярвах, слушайки за това голямо илиджанско опустошение, че ще рухнат или ще изсъхнат от само себе си платаните по Алеята.

Не се случи.

За кой ли път историята банално се повтаря и тези хора в колоната, която снегът навява, вероятно се чувстват също толкова безпомощни, колкото и християните-кореня-ци в Сараево през 1435 година, когато една пролетна сутрин видели прашната отоманска конница с кръвясали очи да връхлита с викове и крясъци върху уютния им търговски град. Това бил окончателният край на могъщата държава, която се простирала чак до морето, управлявана от Твъртко I Котроманич – крал на Сърбия, Босна, Далмация,

Хърватска и Приморието. След него ще остане единствено гербът с лилии, който по-късно, през 1992 година, кой знае по каква причина, ще поставят върху своите знамена, шапки и автомобилни регистрационни номера ислямските бойци в Сараево.

Бяха пристигнали, за да останат в това селище цели петстотин години, точно както пристигат в този момент в християнските квартали с полицейските си автомобили със зелен цвят, със зелени ленти около главите, на които са написани думите “Аллахю екбер” (Аллах е велик), въоръжени, вместо с ятагани, с най-модерни огнестрелни оръжия, произведени в Съединените щати и в просветена Европа. Тези хора чувстват онзи същия исконен прастрях от това нашествие; войската на Аллах, която цели четири години не можа да завладее сръбските квартали около Сараево, оставяйки на демаркационната линия купища мъртви, сега си отмъщава на онези, които не можеха да отидат никъде от своите къщи – старци, болни, деца и жени, чиито синове, братя и бащи бяха отишли в планините.

Въпреки че не живея от деветгодишна възраст в този град, сякаш и самият аз крача в това велико преселение, мъкнейки прекалено тежкия товар на спомените. Неприлично е да оплакваш участта на този град като човек, който не притежава в него, като другите, още по-нещастните, никакъв имот, нито стаичка, нито къща, нито градина, нито улица, нищо, освен аромата на нощта в ноздрите и далечния шум на реката, който ме приспиваше, когато бях дете. Ако бях там, нямаше да ми трябва камион за покъщнината, нито дори ръчна количка, която наричахме ‘цивара’ (итал. civiera) и ‘кариола’ (итал. carriola) – щях да изляза със своите братя по бездомничество с ръце в джобовете. От всичко, което съм изгубил в живота, най-тежка за мен е загубата на

една сенчеста улица и исполинската върба, която се оглеждаше в Миляцка край кафенето на театъра: дърво с грапава, набраздена кора, в която като младеж, идвайки през лятото, бях издълбал името на първата си любов – шест букви, изтекли от върха на ножчето, които с годините, заедно със стъблото, растяха ли растяха, докато не станаха безформени и на тъмносивия фон не приеха очертанията на завинаги изчезнал сън.

“Безброй безименни и обезобразени тела, хвърлени в кофите и на сметището, носещи се по Миляцка, разложили се на улиците и край контейнерите; хиляди пребити, изнасилени, унижени, обезчестени, обезумели и убивани в зандани, лагери, частни затвори... Безпрецедентно, дори и за най-болното въображение! – написа във вестник “Явност” (общество) анонимен очевидец на ексода на сараевските сърби. – Политически авантюристи и спекуланти, криминални престъпници, затворници, орди от полудиваци, авантюристи и религиозни фанатици, защитени от своите владетели от същото потекло, водеха това апокалиптично кърваво хоро.

За да не бъде сполетяна от трагичната съдба от предишните войни, част от народа, сред които и бежанци и изгнаници от Пофалич, Бучи поток, Велешич... беше принудена да се организира за защита на своето достойнство, чест и вековно домашно огнище. Отбраняваха се геройски: около дванайсет хиляди жертви, загинали и ранени. Отблъснаха 34 офанзивы. Дори и силите на армадата и бързите интервенции на НАТО не ги поколебаха!

И тогава – последният изстрел на войната! Всичко, което беше защитено с кръв и животи – на поднос сервирано! Сто и петдесет хиляди души убити!

Убиха ни с писалка!”

Един човек се сбогува с родния си край: преди заминаване иска да се помоли за приятелите, които вече ги няма, и влиза в изгорената църква, в която е кръстен, пали свещ, която няма пред олтара, който го няма, докато от стената гледа иконата на свети Георги, която я няма!

Докато колоната, посипана със сняг, като змия усойница, тремаво лази по пътя към спасителната планина, човекът товари на малкия си пикап последните части от покъщнината. След това настанява семейството си между денковете, а старицата с едно от децата – в кабината. Остава колата, прекосява заледената поляна и влиза още веднъж в къщата. Това е солидна едноетажна сграда, типична за крайградските квартали. В опразнените стаи, в които отекват стъпките му по наскоро поставения жълтеникав паркет, са останали малко неща: две секции за гардероб, прекалено големи, за да ги вземат на път, празни рамки на кривати без дюшеци и постелки.

Човекът е с двуседмична четинеста брада, каквато имат онези, които са в дълбок траур. Той залива паркета с бензин от военна туба, известно време вдишва острия му мирис, пали цигара, а запалената клечка хвърля върху пода.

Излиза от своята къща, без да се обръща назад, докато езиците на пламъците лижат дограмата на прозорците

Хората от колоната не обръщат внимание на ненадейно пламналия факел.

Надолу, край пътя, димят и догарят редица подобни къщи. Гори Сараево.

- Всичко това се развива по нов план 43 – един шегаджия забавлява онези, които чакат камион за превоз. Вързопа вържи, родния край забрави!

Американски телевизионни репортери снимат тези сцени, които, благодарение на сателитите, още същата вечер ще заблещукат по екраните на цялата планета.

Държавният секретар на Съединените щати прави изявление във Вашингтон, че “сърбите се опитват да омаловажат усилията на американската външна политика...”

“Дали този човек знае, че тези нещастници си нямат понятие от американска външна политика, нито изобщо знаят къде е Америка?” – вика ми в телефонната слушалка един приятел от Женева, родом от тези краища, който беше видял по телевизията как гори родното му село.

Знае ли някой какво е да запалиш родната си къща, построена с дълги лишения, където човек със собствените си ръце е поставил всяка цигла на покрива и е опипал всяка тухла, поставена в стената?

“Тези довчера толкова надменни и уж непобедими сърби, панически напускат Сараево, за да избегнат справедливото наказание за престъпленията, които са извършили” (коментар в новините по Първа програма на френската телевизия).

Крехка, дребна старица в черно, напомня на врана, изгубена в снега; носи, прегърнала, един пластмасов бидон, в който обикновено се слага туршия. Никой не иска да натовари бидона на колата си – вече няма място за нищо. Увещават я да остави прекалено тежкия товар: по-лесно ще ѝ бъде до планинския превал; но тя отказва да направи това и продължава да крета по пътя.

В бидона са изкопаните кости на сина й, загинал в началото на войната. Прекалено бедна е да плати за превоз.

Край пътя са оставени три кошера с пчели в дълбок зимен сън. Кошерите, покрити със сняг, са оставени от някой, който ще се върне за тях, когато откара първите.

Когато се събудят напролет и излетят навън, пчелите ще се намерят на някакви съвсем непознати поля; и цветята, и въздухът, и росата по тревата ще имат различен мирис. Този мед ще има особения вкус на горчивината.

Скърца и се огъва под товара старата каруца, в която са впрегнати волове. Колелата често хлътват и се заклещват в дупките по изровения път, а собственикът подлага широките си яки плещи и я измъква, като заедно с това насърчително подвиква на воловете. В заслон от сандъци и кошници е поставена една икона на свети Йоан Кръстител и запалено кандилце, което блещука като самотна звезда в сивия сумрак. Прът със сръбското знаме е забит между бохчи и нахвърляни завивки.

Мюсюлмански деца, дотичали от близките квартали, замерят с камъни колоната, която се влачи по разнебитения път. Пукват се стъклата на коли и камиони. Всичко това спокойно се наблюдава от международни полицаи, които контролират движението на преселниците.

В тази безкрайна колона от тирове, камиони, танкове и конски и волски каруци, пешеходци с прекалено тежък багаж на гръб или найлонови торби в ръце, видях как едно гладно момче с огромни светли очи, притиснато между бедняшката покъщнина под чергилото, гледа едрите снежинки, които падат върху града, който то завинаги напуска. Помислих си: ето някой, който след двайсет години, може би, ще напише голям роман за преселението и изгнаничеството на своя народ!

Коренящите-мюсюлмани, потомци на стари сараевски фамилии, загрижено клатят глави, докато пият възладко кафе от чашки, седнали на пода, застлан с черджета: “Бога ми, това няма да излезе на добре...” – въздишат, и в неволята на своите довчерашни съседи виждат поличба за някакво голямо, идващо нещастие.

Най-старите сред тях помнят, че някога се казвало: “Не излиза от къщи като чума от Сараево!” Животът е пълен с видими и невидими поличби, които някога отдавна, през осемнайсети век, в Сараево отбелязал благочестивият молла Мустафа Башеския, хроникьор на този град, чието име сега носи моята някогашна улица.

“През месец август, когато през нощта се забавляваха двадесет-тридесет души в мевлевийската градина близо до Мегара, се чу адски шум и пляскане с ръце, както и хвърляне на камъни, което продължи около три часа, а се чуха и гръмотевици във въздуха при хубаво време. През същата година видях със собствените си очи в двора на Беговата джамия, че от ковчега на земята падна едно малолетно момиченце, а ковчегът остана в ръцете на носачите. В споменатата година, когато мюезинът призоваваше към молитва от минарето на Кантар-беговата джамия, в същия момент започна да вие със силен глас едно шарено куче, за което народът предсказа, че е поличба за чума, което и скоро се случи.”

*И ден, и нощ, бягайки с осиротелия си народ,
от място на място,
като кораб в открития океан,
в бягство се впускаме,
чакайки кога ще залезе слънцето*

*и ще превали денят,
и ще мине тъмната нощ
и зимната беда, която е надвиснала над нас.*

*Защото няма го онзи, който ни съветва,
нито онзи, който от неволя ни освобождава,
и неволята ни се удвоява.*

И казах през сълзи:

*Докога, Господи, ще ни забравяш докрай,
докога ще се въоръжават от твоето наследство?*

Стани, Господи!

Защо спиш,

защо лицето си, Боже наш, отвръщаш от нас?

И отново възкръсни, Господи,

помогни ни заради името свое!

И така, непрекъснато, ридание към ридание

прибавяме

а отникъде помощ.

Арсение Чарноевич (около 1633 - 1706)

“Молитва към заспалия Господ”

Снегът покри и последните следи от стъпките на онези, които завинаги напуснаха Сараево.

На старите географски карти са начертани граници с нови цветове. Нанесли са ги някакви непознати мъдреци, които никога не са пили вода от Извора на Босна, нито са видели сливаците над Сараево – картографи, които никога не са чели имената, издълбани в кръстовете върху гробовете, които вече никой няма да навестява.

Народът се преселва от единия в другия край на нещастната Босна или отива в съседните държави. Припрени чужденци в бели бронирани коли с картечници надзирават това велико преселение. Други, с цивилно облекло, тичат от единия до другия край на града, обещават, заплашват, преговарят, запълват с изявления телевизионните новини и вестникарските колони.

Изранените сараевски квартали лижат раните си като котараци след сбиване.

Поправят се покриви и се остъкляват прозорци.

Някои от онези, които са напуснали Сараево, се връщат, за да видят остатъците от довчерашия си живот и да продадат нещо от останалия имот, ако могат.

И онези, които са се настанили в техните апартаменти и къщи, също както и сърбите, вярват, че “отнето е проклето” и знаят, научени от своите предци, че ще ги сполети голямо зло, ако не платят поне част от истинската стойност. Ако злото не сполети тях, сигурно ще сполети техните деца и внуци, които са съвсем невинни.

След тъжния опит на бегълци, други се връщат, за да бъдат турска рая, както някога. Мюсюлманските власти благосклонно позволяват връщането на всички сърби, които не са носили оръжие през войната.

Но кой ли не е?

В Сараево могат да се върнат и онези, които никога не са твърдели, че това е сръбски град. Онези, които ще продължат като граждани втора класа и ще се съгласят на всички унижения заради кора хляб и покрив над главата. На децата им отново ще им бъде отнето правото на историческа памет. За училищата са отпечатани нови учебници, от които са заличени сръбските имена, история и литература.

Децата от малки трябва да учат арабски и да не ядат свинско. Това ще бъде поколението на новите еничари.

Нито един християнин не може да заема каквото и да било важно място в този ислямски град-държава.

Сменени са имената на улиците и площадите.

По граничните пунктове около гради цъфти търговията.

Умели и похватни хора от двете страни правят богатства, търгувайки помежду си.

Нафта, бензин, ракия, американски цигари и уиски, агнешко от околните планини, сирене и електроника – всичко е в обращение, всичко си има цена. Разменят се сведения за изчезнали и колети.

Подкупват се постовите, местни и чужди войници. Тук всичко се купува и продава, от крадени неща до живи хора, чието влизане или излизане от Сараево си има точно определена цена.

Тук идват да се срещнат онези, които войната е разделила.

Онези, които се боят от отмъщение, остават от своята страна, а онези, които с нищо не са упрекнали властите, минават границата, за да ги видят.

Седят на земята, пушат, плачат и си разправят какво им се е случило през това време.

Шофьори на таксита, мюсюлмани, стигат до самата разделителна линия и откарват сърби до града за големи суми, гарантирайки им сигурност, защото познават и подкупват постовите и патрулите.

Отново се появява онзи особен вид умели и похватни хора, спекуланти и прекупвачи на всякакви стоки, който побеждава историята и войните и който не се интересува от нищо друго, освен от съществуването и богатеенето. Това е

онзи праманталитет, който е създал най-богатите сърби – ташлиханите, още по времето на турското владичество, които получили името по несъществуващия вече Ташли-хан, в който им е било разрешено да държат малки магазини.

Ташли-хан бил масивна каменна постройка с четириъгълна форма, с покрит двор, настлан с калдъръм, с огнище в средата, на което се греели конярите. В приземието се намирили оборите и малки дюкяни с най-различна стока и конска сбруя, необходима на пътниците, а на първия етаж – стаи за нощувка. Сръбските търговци, които имали привилегията да въртят търговия тук, не се различавали по облеклото ни най-малко от турците: носели като турците фесове, черни потури с дълбоко дъно и долами (дълги кафтани). Предприемчиви и пестеливи, с течение на времето толкова забогатели, че един от тях, Ефтанович, когато Ташли-хан изгорял, откупил землището и на същото място издигнал знаменития хотел “Европа”.

Ташлиханите, тези някогашни дребни, раболепни търговци, се превърнали с течение на времето във влиятелна сараевска аристокрация.

На новите граници между сърби и мюсюлмани, които до вчера воюваха, се създават нови богатства. Малка будка с две маси и каса бира на най-високите в Европа цени, един ден ще се превърне в луксозен хотел. Онези, които днес продават бензин в пластмасови бутилки от кока-кола, скоро ще станат собственици на вериги от бензиностанции. Парите нямат националност – от руините на довчерашно Сараево се раждат новите ташлихани, опиянени от увлечението да печелят, с търговски връзки и от двете страни, на които е все едно кой е на власт в Сараево, ако не им пречи на бизнеса.

Като гъби след дъжд никнат битаци, безмитни магазини и зони, в които вървят всички валути.

Този нов бизнес дух открива автобусни линии, а скоро ще полетят и самолети между страните, доскоро кръвни врагове.

Мъртвите ще бъдат забравени.

Живите, които са изгубили очи, ръце, крака и надежда – ще просят милостиня пред джамиите и останалите църкви, както и след предишните войни.

Богатият арабски свят ще обсипе със злато Сараево като единствен правовеен град-кантон в Европа, та в него, в търсене на добра заплата, отново ще започнат да пристигат пришълци от различни народности и вери, а с тях – и много алчни сърби – да предложат знанията и услугите си на новите господари, и в това никой няма да намира нищо чудно.

В Сараево никога няма да се върнат единствено онези, които са го обичали прекалено много, за да не го видят изнасилено и осквернено, но техният брой ще бъде толкова малък, че ще може да се пренебрегне.

Сърбите правят ново Сараево. Изработването на плана за това футуристично начинание е поверено на известния строител и урбанист Иван Антич, който, заедно със сътрудниците си, изработи проекти на град за двеста и петдесет хиляди жители. Стоим в хотел “Бистрица” на Яхорина над гигантски макет на бъдещото Сараево, което е избягало към небето, в планините, простиращо се по техния хребет. Гледам този нов град и проследявам неговата нова Главна улица, под планинския превал, която ме отвежда до централния площад със Съборната църква, Театъра, Университета и сградите на министерствата. От своя нов град изгнаниците ще могат да видят стария – когато няма да го е

покрил смогът. Как ще изглеждат утрешните му жители? Във всеки случай, ще живеят с около хиляда метра по-близо до звездите, за разлика от нас, които ги виждахме само от време на време, когато ни позволяваше мъглата.

Едно над друго, така ще живеят две Сараева. И в новото, и в старото, децата пак ще крадат череша от близките градини, а думите “обичам те” на устните на осемнайсетгодишните ще звучат като току-що открити, за пръв път изговорени.

И отново пролетен цвят ще покрие старите рани и белези.

Но това никога повече няма да бъде същият онзи град, който сме обичали.

Същото ще си остане само вечното подземно зло, което търпеливо ще чака колкото е необходимо, и ненадейно, някой ден, когато никой не очаква, ще разбуди древната омраза, ще повдигне на раменете си и асфалт, и калдъръм, и ще разтърси земята, така че да затреперят и околните планини, и ще почне в яростта си да лапа и поглъща всичко живо и мъртво.

И въпреки че пожарът на войната е угасен от дебелиите гумени подметки на ботушите на чуждестранните войници, под пепелта е останала достатъчно жарава, за да се разгори отново в този град – “огнище на войни”.

*150. Хвалете Бога в светилището Му,
хвалете Го в небесния простор, дело на силата Му.*

*2: Хвалете Го за мощните Му дела, хвалете
Го според голямото Му величие.*

6: Всичко, що диша, нека хвали Господа.

Алилуя. Алилуя. Алилуя.

Млечносивата зора, която все повече проникваше през прозорците на кубето, разтваряше контурите на колоните, иконостаса и монасите в море от бледа светлина – църквата бавно се превръщаше в кораб, който безшумно плава към брега на новия ден. Псалтирът, кой знае за кой ли път, и тази нощ беше дочетен докрай.

Лицата и местата, улиците и историята на град Сараево се изгубваха и изчезваха в бледата светлина на ранната утрин, стопявайки се завинаги от стените, каменните плочи и колоните, връщайки се отново в купола, който сякаш се издуваше като дирижабъл.

Всичко, което някога съм притежавал и обичал, гледах като в стъклена сфера на съдбата, огряна от светлината на восъчните свещи, и всичко това изчезна с идването на утрото като блестящ сапунен мехур, разтваряйки се в небето на Хилендар.

Оставям ги завинаги тук, на Света гора, където всичко се потапя във вечността – във времето, което стои и никъде не изтича...

Сбогом сладки сенки на изгубения град!

Излязох мълчаливо от църквата заедно с монасите, които се разотидоха по ежедневните си дела.

Тръгнах след онези, които обработват манастирската градина. Запретнаха раса, затискайки ги под кожените колани, за да не им пречат на работата. Така наведени, окопавайки и плевейки зеленчуците, продължаваха да се молят в себе си. Има ли по-ревностни молитви от тези, отправени към нежните растения, които израстват от святата хилендарска земя?

Само как им завиждах за тяхното спокойствие и мир! Но светът, на който принадлежах, нетърпеливо чакаше да се

върна в него и да продължа с излежаването на доживотната си присъда. Все пак, чувствах, че вече никога няма да бъде същият. В главата ми непрекъснато се въртеше краткото, полутихо изговорено изречение на отец Митрофан:

“Наше е само онова, което дадем на другите!”

Отивайки си от манастира по прашния изровен път към брега на морето, се обърнах и още веднъж видях Хилендар, който сякаш се затваряше в себе си, докато се скриваше зад високите гъсти кипариси, приличащи на отряд рицари, определени да защитават светинята.

Монах Пантелия стоеше на същото място, на терасата, загледан към морската шир, сякаш през цялото това време не се беше помръдвал.

Отново ме взе корабчето “Неарода”, чиито палуби бяха черни от калугерски раса. Легнах под стълбището, което води към командния мостик, слагайки сака под главата си, и се загледах в ято чайки, които, крещейки и спускайки се чак до разпенените вълни, следваха кораба. Опитвах се да ги преброя в полета им, но беше трудно. Все пак, бих се заклел, че бяха двайсет и шест, и че това бяха онези, които срещнах край манастира Зограф, вярвайки, че това са някога отдавна погубените калугери, чиито души са се вселили в птици. И, о, чудо! Когато доплавахме до граничния каменен зид, който отделя Света гора от останалата част на полуостров Атон, където започва светската земя, като по някакъв мълчалив знак, чайките се спряха във въздуха, сякаш се сблъскаха с невидима стена, обърнаха се и отлетяха на юг.

Скоро спряхме в пристанището на Урануполис, от което се издигаха облаци дим от печено месо на скара: *сувлаки* (шишчета), *пайдаки* (котлети) и *гирос* (руло), през

които се провираше тълпа от разголени хора, опиянени от лятото, които продаваха и купуваха всичко, до което се докопваха.

Слязох от кораба, носейки на гръб сака, който беше много по-лек, отколкото когато пристигах. Вероятно затова, че на Света гора оставих прекалено тежкия си сараевски багаж.

Докато от високоговорителите ме обгръщаше лепкавата олелия на ориенталската музика на малоазиатските гърци, си спомних притчата за хилендарския игумен Данило, на който през лятото на 1924 година, докато усърдно се молел, му се явил духът на Георгий Хиландариос, ктитора на разрушения манастир, върху чиито основи сърбите изградили Хилендар; сякаш виждайки бъдещето, Георгий бил изрекъл тогава пред Данило седем думи пророчество:

“Полумесецът отново заплашва кръста... Ще бъде голям плач.”

По-късно ме питаха колко време съм бил в Хилендар.

Един ден, една нощ и цял живот!

(1996)

Бележка за автора

Момо Капор е роден в Сараево през 1937 година. С малки прекъсвания, от деветгодишна възраст живее в Белград. Дипломира се по живопис (1961 г.) в белградската Академия за изобразително изкуство в класа на професор Нелко Гвозденович. Известен е на югославската читателска аудитория като автор на тридесетина книги – романи, кратки разкази, пътеписи и художествени монографии, както и на приблизително същия брой произведения, изпълнени в театрите, по радиото и телевизията. Книгите му години наред са в списъците на югославските бестселъри.

Литературните критици и теоретици го считат за един от родоначалниците на “джинс-прозата” у нас, изтъквайки неговото майсторство в овладяване на кратките литературни форми.

Между другото, той е автор на романите “Фолиранти”, “Провинциалист”, “Ада”, “Зое”, “Уна”, “От седем до три”, “Книга за оплаквания”, “Зеленото сукно на Монтенегро”, както и на двутомната хроника “Бележките на една Ана” и “Хей, не съм ти разправяла за това!” Неговите разкази и новели са събрани в множество сборници: “И други разкази”, “Лански снегове”, “101 разказа”, “Тя”, “Off разкази”, “Най-хубавите години и други разкази”, а пътеписите му са публикувани в книгата “Скитам и разказвам”.

“Ало, Белград” е заключителната част на трилогията документални разкази за белградчани, техния град и живот в него, в която влизат още и книгите “Изток – Запад” и “011”, публикувани в едноименната рубрика на страниците на вестник “Политика”.

В христоматията “Сантиментално възпитание”, освен изчерпателната студия за книгите, които променяха неговото поколение, публикува и сто откъса от тези произведения и сто кратки есета за тях.

Книгата му за деца и възрастни “Саня”, която е под формата на поетична книжка с картинки, днес се счита за своеобразна култова книга за млади. Подобна е и книгата “Леро – царят на пеперудките”, писана и рисувана повест за бедно херцеговско момче, което в Белград става прочут майстор в изработването на папийонки.

В книгата “Сто седмици блокада” (1994), авторът публикува хроника на блокадата, под която се оказва неговата страна.

“Спомените на един рисувач” представляват комбинация от мемоарна проза, документален роман и художествена есеистика.

Момо Капор е и автор на голям брой документални филми и телевизионни предавания, а по негови сценарии са снимани и няколко пълнометражни игрални филма. Неговите романи “Уна” и “Книга за оплаквания (Досието Шломович)” са екранизирани; първият – под същото заглавие, а вторият – като “Дарител”.

Илюстрирал е голям брой свои и чужди книги, а е правил изложби, освен в страната, и в галерии в Ню Йорк, Бостън, Женева, Брюксел.

Прежеждан е на френски, немски, полски, чешки, унгарски и шведски.

Сборникът разкази “Смъртта не боли” се роди по време на военните събития в Босна, Херцеговина и Краина, където беше военен репортер, а романът “Хубав ден за умирање” е писан през време на седемдесет и осемте дена бомбардиране на Белград.

“Сараевската трилогия”, съставена от романите “Пазителят на адреса”, “Последният полет за Сараево” и “Хроника на изгубения град” е писана почти тридесет години, времето, през което на нейния автор е била отнета възможността да види родния си град, от който пристигнал в Белград като деветгодишно момче. Тази трилогия обхваща времето от младостта на писателя до художественото му съзряване (“Пазителят на адреса”), периода на последната война (“Последният полет за Сараево”) и накрая – окончателното загубване на този красив и мъгловит котловинен град, чиито мириси, лица и места се

преплитат във всеобщото изгнаничество, в “Хроника на изгубения град”.

Сараевска трилогия:

Момо Капор Хроника на изгубения град

*Оригиналното издание на сръбски език
от Библиотека “Ризница”:
Главен редактор Горан Максимович
Редактор Драгана Деспотович
Редактор на изданието Драгана Данкович
Коректор Ивица Доленц
Компютърна подготовка Слободан Йованович*

*Издателство
“Зограф”, 2000, Ниш, Майора Гавриловича 1
Издател Деспот Деспотович*

*Отпечатано от БАКАР, Бор
Тираж 1000
Ниш, 2000 г.*

Превод от сръбски език Хари Стоянов ©
Варна, 2001 г.

(Превод: 8 април 2001 г. 14:32:00 – 03 август 2001 г. 15:28:04, 14004 min, 281680 знака)

(Първа редакция завършена на 12.12.2001 г., в 19:25, общо време за редактиране (от започване на превода): 17139 мин, 281879 знака)

(Правописна проверка: на 28.04.2002 г., завършена в 18:40, общо време за редактиране (от започване на превода): 17375 мин, 281941 знака)

(Втора редакция започната на 05.11.2002 г. и завършена на 19.07.2003 г. в 12:58:00, 21108 мин, 282468 знака)

(Трета редакция започната на 10.08.2003 г. и завършена на 03.11.2003 г. в 15:36:34, 21193 мин, 282490 знака)